

Utjecaj ratnih sjećanja na poslijeratnu svakodnevicu Vareša

Valčić, Dora

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:806420>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-27**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

zir.nsk.hr

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJ

Sveučilište u Zadru

Odjel za etnologiju i antropologiju

Diplomski sveučilišni studij etnologije i antropologije

(dvopredmetni)

Dora Valčić

Utjecaj ratnih sjećanja na poslijeratnu svakodnevicu Vareša

Diplomski rad

Zadar, 2020.

Sveučilište u Zadru

Odjel za etnologiju i antropologiju

Diplomski sveučilišni odjel etnologije i antropologije (dvpredmetni)

Utjecaj ratnih sjećanja na poslijeratnu svakodnevicu Vareša

Diplomski rad

Studentica:

Dora Valčić

Mentor:

Doc.dr.sc.Mario Katić

Zadar, 2020.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, Dora Valčić, ovime izjavljujem da je moj diplomski rad pod naslovom **Utjecaj ratnih sjećanja na poslijeratnu svakodnevicu Vareša** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 22. siječnja, 2020.

Sadržaj

1.	Dolazak na teren.....	1
2.	Teorijski okvir.....	12
	2.1. Antropološka istraživanja rata u Hrvatskoj.....	12
	2.1.1. Antropološka istraživanje rata u Bosni i Hercegovini.....	13
	2.2. Interpretacija iskustva.....	14
	2.3. Antropološki i psihološki pristupi emocijama.....	15
	2.4. Teorija i studije afekta.....	16
3.	Metodologija.....	18
4.	Rat i mir u Varešu.....	22
	4.1. Bračni par.....	23
	4.2. Dvije gospođe.....	31
	4.3. Prošlost u sadašnjosti.....	35
5.	Zaključak.....	40
6.	Literatura.....	42

Utjecaj ratnih sjećanja na poslijeratnu svakodnevicu Vareša

Sažetak: Vareš je općina u Bosni i Hercegovini u kojoj je oduvijek živjelo više različitih naroda, različite narodnosti i religije. Nakon rata 1990-ih došlo je do velikih društvenih, političkih i ekonomskih promjena. Pored materijalnih posljedica: rušenja i spaljivanja mnogobrojnih domova, objekata, uništenja infrastrukture, mnogobrojne su i one nevidljive, nematerijalne kao što su ratne priče, iskustva, uspomene, traume. Rad pruža pogled na Vareš iz nekoliko perspektiva: rata, povratka nakon rata i današnje svakodnevice koje je prepuna ratnih narativa koji pojavljujući se u razgovoru o svakodnevnom životu proizvode afekt. Naglasak je na djelovanju ratnih sjećanja i narativa na mlađe i starije stanovništvo Vareša koji postaje dio njihove samoidentifikacije i suživota u postsocijalističkom i poslijeratnom gradu.

Ključne riječi: *rat, povratak, emocija, afekt, svakodnevica*

The impact of war memories on the post-war everyday life of Vareš

Summary: Vareš is a municipality in Bosnia and Herzegovina where people with different nationalities and religions have always lived together. After the war of the 1990s, major social, political and economic changes took place. In addition to the material consequences: the destruction of many family homes, buildings, destruction of infrastructure, there are also those invisible, intangible such as war stories, experiences, memories, traumas. The work provides a view of Vareš from several perspectives: war, post-war return, and today's everyday life, which is full of war narratives that appear in conversation about everyday life and simultaneously produce affect. The emphasis is on the affect of the war memories and narratives on the younger and older population of Vareš, which becomes part of their self-identification and coexistence in the post-socialist and post-war city.

Key words: war, return, emotion, affect, everyday life

“Ljude koji putuju uvijek podsjećam na Bakin zakon. Možda ne voliš bakinu puricu. Možda je ona prepeče i presuši, fila je preslana i puna gumenastih komadića iznutrica koje ti se gade. Možda uopće ne voliš puricu. Ali to je Bakina purica. A ti si u Babinoj kući. Zato umukni i jedi. I kad pojedeš reci Hvala ti bako, da, naravno da želim još.”

— Anthony Bourdain, *Medium Raw*.

1. DOLAZAK NA TEREN

Nikad prije u životu se nisam više osjećala kao djevojka s mora, nego kada smo prve godine došli u Vareš.¹ Krajolik Vareša znatno se razlikuje od onog u kojem sam odrasla², šumovita brda, zelene doline, mnogobrojne rijeke, rječice i potoci neizbježna su inspiracija, te je na prvu teško odoljeti idealiziranju ovog prostora. Jedno od prvih sela koje sam posjetila, a koje je prema svim mojim dotadašnjim sugovornicima najviše stradalo tijekom rata³, je Borovica. Put do ovog sela nije bio lak. Vožnja autom potrajala je preko sat vremena jer ne postoji asfaltirana cesta, a na pojedinim dijelovima je i zemljana cesta s dubokim lokvama ispunjenim blatom. „Tandrkaajući“ se tako na stražnjem sjedalu, željno iščekujući što brži dolazak na konačno odredište, promatrala sam prirodu kroz prozor automobila. Stablo za stablom, visoko, nisko, sve zimzeleno, ogromne krošnje koje zaklanjanju prodor sunca, a ispod njih svako malo navire neka rječica čiji se trag nakon par metara opet gubi u gustoj šumi kojoj se ne nadzire kraj. Došavši napokon u selo, domaćini su nas lijepo ugostili i proveli kroz Donju i Gornju Borovicu. Šetajući kroz oba naselja vidjela sam dračom obrasle spaljene, polurazrušene ili skroz uništene obiteljske kuće koje su sada sve napuštene, dok je s druge strane bilo novih kuća, većina u obnovi ili gradnji koje pripadaju Borovčanima koji su odselili, a koji tijekom ljeta ili blagdana dođu u posjet. U oba mala naselja većina stanovništva koja ondje živi je starije dobi, a ukupan broj ne prelazi brojku sto. Prema svjedočanstvima mojih sugovornika 1993. godine cijelo stanovništvo ovog područja je bilo protjerano, a vareška župa Borovica, uključujući sve obiteljske kuće u Donjoj i Gornjoj Borovici, je bila spaljena do temelja. Povratak nakon rata je bio težak i dugotrajan jer sve što su ljudi imali je bilo kompletno uništeno. Izgradnja infrastrukture, poput ponovnog uvođenja vode i struje potrajala je nekoliko godina, što je jedan od razloga zašto se mnogo Borovičana nije ni vratilo. Oni koji su se vratili čekali su deset godina izgradnju nove župne crkve koja je konačno dovršena 2011. godine, odmah pored spaljenog temelja stare crkve. Ispred nove crkve ogromna je zelena površina s ograđenim nogometnim igralištem i parkiralištem. Prilikom našeg posjeta na tom igralištu nije bilo djece, a na parkiralištu su bila samo dva automobila, ona kojima smo mi došli, što je stvaralo tužan prizor. Lokalno

¹ Zahvaljujući vodstvu profesora Maria Katića zajedno sa nekoliko kolega s Odjela etnologije i antropologije Sveučilišta u Zadru u lipnju 2015. godine krenuli smo sa etnološkim istraživanjem Vareša.

² Radi se o gradu Zadru, koji je smješten na Jadranskom moru, okružen mnogobrojnim otocima, poznat po Forumu i crkvi Sv. Donata, mnogobojnim širokim i uskim kamenim ulicama, mediteranskoj klimi.

³ Radi se o ratu u Bosni i Hercegovini koji se vodio između 1992. do 1995. godine kada je potpisan Daytonski sporazum, mirovni sporazum kojim je Bosna i Hercegovina podijeljena na dva politička entiteta imena: Federacija Bosna i Hercegovina i Republika Srpska te distrikt Brčko. Detaljnije vidi u knjizi *Zločin s pečatom : genocid i ratni zločini muslimansko-bošnjačkih snaga nad Hrvatima BiH 1992.-1994.* (1998) autora Mlivončića Ivice.

stanovništvo trudi se povratiti život u ovaj kraj, a da ne zaborave svoju prošlost, običaje i način življenja prije rata napravili su “spomen sobu” odnosno prostoriju u kojoj su izložili odabrane predmete, fotografije Borovice iz prošlosti i sve ostalo što oni smatraju važnim za očuvanje kulturnog, vjerskog i tradicionalnog života Borovice.⁴ Ova spomen soba smještena je u novom Domu kulture, točnije objektu bivše trgovine, ambulante i mjesne zajednice. Kao u većini objekata u Borovici ni ovdje nitko ne boravi, tu i tamo koriste je Borovčani ili turisti koji dođu u posjet. Samo nekoliko metara dalje nalazi se stari Dom kulture, ili bolje reći ono što je od njega ostalo nakon ratnog razaranja: četiri zida s natpisima koji su jedva čitljivi s obzirom na propadajuće stanje i rupama u kojima su nekad bili prozori i vrata. Ispred razrušenog starog i obnovljenog novog Doma kulture nalazi se zaravan koja se naglo pretvara u strminu koja otvara pogled na bogatu šumu oko Borovice. Gledajući taj prizor, na samom kraju našeg posjeta, jedan od naših domaćina, suzdržavajući suze, ispričao nam je priču kako je usred rata i zime, koja u ovom području može biti kobna, pokušao usprkos neimaštini i skromnim uvjetima ratne svakodnevice pomoći jednoj maloj djevojčici koja se skoro na smrt smrznula. Detalje priče nije potrebno ovdje iznositi, ali znam da je imala sretan završetak. - Taj isti čovjek danas pomaže i brine se o svim preostalim stanovnicima Borovice.⁵ Čuvši ovo iskustvo zapitala sam se što se dogodilo s ostalim stanovništvom Vareša, na selu i u gradu tijekom rata? Čime je obilježena njihova predratna, ratna i poslijeratna svakodnevica? Kako (pri)sjećanje na ratna iskustva utječe na poslijeratnu svakodnevicu Varešana?

Ovo istraživanje započinje 2015. godine prvim odlaskom na nepoznati teren čime je krenulo upoznavanje s jednom novom okolinom, ljudima, samom sobom, svakodnevicom i dapače samim činom etnografskog istraživanja koje obuhvaća metodu pluralnosti i u konačnosti tekstualni rezultat istog. Moj nepoznati teren se nalazi u središnjem djelu Bosne i Hercegovine, općini Vareš. Vareš kao glavnu lokaciju spletom okolnosti izabrao je profesor Mario Katić koji je mene i moje kolege usmjerio na pojedinačne teme te nam zapravo uvelike ublažio šok dolaska na teren. Prvih nekoliko dana na terenu s mojim kolegicama i kolegom s Odjela za etnologiju i antropologiju Sveučilišta u Zadru pod vodstvom nekoliko profesora obilazimo kraj s našim domaćinima koji nas putem upoznavaju s nekolicinom većih i manjih sela, njihovim lokalnim stanovništvom, običajima i životom na selu. Pri prvom odlasku na teren boravili smo više u većim i manjim selima, dok smo u grad svratili samo nekoliko puta. Neka od sela koje sam

⁴ Prema tekstu Nikole Šimića. http://www.borovica.net/detalji_novosti.aspx?id_novosti=112

⁵ Iako ovaj tekst odiše formom ”Dragi dnevniče,, ovakav početak ima dvostruku ulogu unutar ovog rada. Prema Kondo scene ulaska postaju načini ”evokacije terena koje lociraju autora i čitatelja u njima inicijalno strani svijet i dozvoljavaju autoru da stvori razumljiv svijet točno onako kako je i njemu samom postajao razumljiv tijekom procesa istraživanja” (Kondo 1990, prema Potkonjak 2014: 68).

posjetila su Strica, Daštansko, Donja i Gornja Borovica, Mijakovići, Mir, Očevija, Pogari, Pržići, Vijaka. Ostali boravci na terenu, ukupno četiri puta, su se ipak odvijali u samom gradu Varešu, prema kojem gravitira većina sela u istoimenoj općini. Tragovi rata neizbježan su dio sadašnjeg ruralnog i urbanog krajolika Vareša, kao i mnogobrojne priče o ratu, povratku i poslijeratnoj svakodnevnici stanovništva na ovom području. Nitko od mojih sugovornika nije vjerovao da će doći do rata dok se on nije dogodio, što u obliku vijesti na radiju, vojske u susjedstvu, policije na vratima, smrti poznanika i bližnjih, odlaska u izbjeglištvo. Svi kao da su nisu htjeli prihvatiti, vjerovati, ili su pak bili u fazi negiranja da rat počinje i da ništa više neće biti kao prije. Od tada pa nadalje sve se promijenilo, krenule se duge neprospavane noći, briga za svaki sljedeći obrok, napuštanje obiteljskog doma, upoznavanje običaja drugih i suživot s mnogo različitih osoba koji je bio sve samo ne lagan. Vareš je teško stradao tijekom rata u Bosni i Hercegovini (1992–95). Prema većini ispričanih ratnih iskustava mojih sugovornika 1993. godina je bila najgora, počevši od dolaska velikog broja izbjeglica iz Kaknja što je rezultiralo prenapučenošću i prostora i egzodusom Hrvata s ovog područja. U početku napada Armije BiH na varešku općinu najstrašnji počinjeni ratni zločin je onaj nad muslimanskim civilima u Stupnom Dolu, kojeg moji sugovornici vide kao pravi početak rata u Varešu. Nedugo zatim uslijedilo je povlačenje HVO-a na Daštansko, prebacivanje civilnog stanovništva u Kiseljak, te na samom kraju godine, u studenom, ubojstva pet staraca u već spomenutoj Borovici i spaljivanje cijelog sela koje je gorjelo tri dana.⁶ Većina stanovništva je bila protjerana iz svog doma, a život u ratu se nastavio u izbjeglištvu, te je nekolicina uspjela ostati u vlastitim kućama, odnosno u manjim i zabačenim selima. Humanost i „čovjek čovjeku“ je u nekim situacijama bila ključna i odlučna kada je došlo do pitanja života i smrti. Svi moji sugovornici, bez obzira na etničku i religijsku pripadnost, međusobno su jedni drugima pomagali kako god su znali i mogli, nosili hranu po kućama starijima, skupljali drva, popravljali srušene zidove, razbijene prozore. Najteže je bilo u zimsko doba, kada je svega nedostajalo i tada su se također iskazali pojedinci koji su činili sve u svojoj moći da pomognu svojoj zajednici. Bitno je naglasiti da su starije osobe, žene i djeca bili odvojeni od muških članova obitelji. Muškarci i muška mladež, oni koji su bili vojno sposobni, su svi bili na ratnim linijama, u vojsci, daleko od doma, stoga su žene preuzele brigu o kućanstvu, obitelji i bliskoj rodbini koja je ostala. Mirovni sporazum u Daytonu potpisan je 1995. godine čime je obilježen kraj rata i oružanog sukoba. Postupno je krenuo povratak stanovništva u potrazi za svojim domovima, odnosno onime što je od njih

⁶ Više o ratnim zbivanjima u Bosni i Hercegovini vidi u knjizi *Zločin s pečatom : genocid i ratni zločini muslimansko-bošnjačkih snaga nad Hrvatima BiH 1992.-1994.* (1998) autora Mlivočevića Ivica.

ostalo, uz veliku pomoć međunarodne zajednica i manjih organizacija. Prvi brojniji povratak Hrvata u Vareš se dogodio 1998. godine. Ruralna su područja naspram grada za vrijeme rata puno više stradala, zbog čekanja na odobrenje povratka, te dugotrajnog procesa ponovne izgradnje infrastrukture, a mnogi se nakon rata nisu ni vratili u svoje domove. Upoznavanjem s dijelovima Vareša, misleći potom na grad i sela koja čine općinu Vareš, te razgovarajući s njezinim stanovnicima može se zaključiti da je rat ključna oznaka za kraj gospodarskog razvoja Vareša. Prema popisu stanovništva iz 1910. godine, Hrvati su u Varešu činili većinu, s 80%, na popisu stanovništva iz 1948. hrvatsko stanovništvo je i dalje bilo većinsko.⁷ Prema popisu iz 1991. godine, u samom gradu Varešu živi 5.888 stanovnika, a u općini 22.203 stanovnika. Nagli pad stanovništva je nastupio nakon rata 1990ih jer su mnogi bili protjerani, izbjegli ili se pak iselili iz ovog kraja, naravno tu spadaju i mnogobrojne žrtve rata. Prema zadnjem popisu iz 2013. godine, u samom gradu Varešu živi 4000 stanovnika, a u općini 8892.⁸ Prije početka rata u Bosni i Hercegovini Vareš je bio grad kojega je napajala industrija. Rudnik i željezara zapošljavali su veći broj vareškog kraja čineći grad središtem koje je u većem dijelu uzdržavalo okolna sela. Po završetku rata Vareš tako ostaje bez možda svog najvećeg bogatstva tvornice, a s tim i stanovništva. Tako na primjer dolazi do viška radne snage koju čine bivši industrijski radnici, te većina odlazi u potrazi za poslom, jer nema dovoljnog broja radnih mjesta za sve. Pri susretu s radnicima bivše industrije, koji su ipak odlučili ostati u Varešu, nemoguće je ne primijetiti nostalgiju za vremenima kada su rudnik i željezara radili, te nezadovoljstvo cijelom situacijom koja je nastala u poslijeratnom razdoblju.⁹ Ništa više nije bilo isto, ljudi su morali ponovno pokrenuti svoj život s nešto malo novaca ili zemlje što su imali, boreći se za posao ili bilo kakvu zaradu. Odnos među stanovništvom se promijenio, odjednom su nacionalnost i religija bili glavni uzrok podjele i netrpeljivosti između pojedinaca koji su prije rata živjeli skupa, unutar iste zajednice. Pri razmišljanju o odlasku Varešana također je teško definirati jesu li pojedinci bili izbjeglice ili pak prognanici, što ovisi o njihovom prijašnjem mjestu boravka, točnije selu ili gradu, te vojnoj snazi koja je tamo bila prisutna. Ne može se izostaviti ni vjerska, ni etnička pripadnost koja je također igrala veliku ulogu u donošenju odluka o transferu ljudi i njihovom razmještanju tokom i poslije rata. Poslijeratna svakodnevnica bila je obilježena

⁷ Većina sugovornika je hrvatske nacionalnosti, no to neisključuje sugovornike koji su Bošnjaci i Srbi. Unatoč ratnim iskustvima prema svim sugovornicima i prije rata je postojao miran zajednički suživot ove tri različite nacionalne skupine.

⁸ Prema podacima Federalnog zavod za statistiku <http://fzs.ba/index.php/popis-stanovnistva/popis-stanovnistva-2013/konacni-rezultati-popisa>

⁹ Potrebno je naglasiti da je kriza industrije krenula prije samog rata zbog promjena potražnje i prodaje unutar ekonomskog tržišta, a nakon toga došlo je do privatizacije tvrtki, objekata i postrojenja, koja je prema većini sugovornika dokrajčila sve mogućnosti daljnjeg industrijskog razvoja u Varešu.

društvenim i političkim, dnevnim ili ekonomskim migracijama koje su prisutne i danas ne samo na prostoru Vareša, nego i cijele Bosne i Hercegovine. Povratak u današnjem kontekstu (2019) se odnosi na kratkotrajne posjete i odmore Varešana iz dijaspore, preseljenje pri odlasku u mirovinu ili nažalost smrt i/ili smrtni slučaj u obitelji.

Slikovni prilog 1. Fotografija pogleda s prozora kuće, u kojoj smo boravili tijekom istraživanja, u selu Strica. Autor fotografije je Dora Valčić. (19.04.2018)

Slikovni prilog 2. Fotografija nekadašnje tvornice i djela gradilišta.

Dostupno na: <https://visoko.co.ba> (Zadnji pristup: 24.05.2019.)

Tijekom istraživanja bili smo smješteni u selu Strica (Slikovni prilog 1.) koje je udaljeno od Vareša nekoliko minuta vožnje automobilom. Većina kuća je lijepo uređena s prostranim dvorištima punim cvijeća i pitoresknim drvenim ogradama. Boravak tamo bio je kao bijeg u prirodu, zrak je čist, svugdje mir i tišina. Čitajući Žuljića¹⁰ i njegov opis vareškog kraja imala sam dojam da se radi o prostoru punom prirodnog bogatstva koji iako prostorno zabačen vrvi životom, ljudima na selu i u gradu, industrijskim radnicima, marljivim domaćicama, djeci koja trče i igraju se na ulici. No pri samom dolasku na teren ta idealizirana slika Vareša pada u vodu. Posebno bi izdvojila kompleks zgrada bivše rudarske industrije koji propada i nalikuje više nekakvoj apokaliptičnoj sceni nego uređenoj baštini (Slikovni prilog 2.). Ovaj kompleks se nalazi na samom ulasku u grad Vareš te budi osjećaj neugode i čuđenja kod svakog prolaznika, ne samo svojim izgledom nego i prisustvom čuvara koji zabranjuju pristup ovom prostoru.¹¹

¹⁰ Mijo Žuljić se rodio 1875.godine u Varešu. Prije dolaska na teren pročitala sam njegovu rukopis, koji mi je bio ustupljen od strane mentora, a pohranjen je u arhivu Odsjeka za etnologiju u Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti u Zagrebu. Žuljićevo životno djelo je i "Današnji vareški dijalekat" koje je nastalo kao rezultat petnaestogodišnjeg istraživanja narodnog života i običaja vareškog kraja prema uputama Antuna Radića. Rad je objavljen 1908.godine u "Školskom vjesniku".

¹¹ U ratu, a posebice nakon, ljudi su krali i otimali namještaj, uređaje i razne dijelove postrojenja te ih prodavali zbog njihove velike vrijednosti. Mnogi bivši industrijski radnici kažu kako unatoč krađi i danas postoje vrlo

Iako je prošlo preko dvadeset godina od završetka rata, pri posjetu selima, ali i gradu, vidljivi su tragovi rata kao što su spaljene ili uništene kuće, zgrade, dvorišta, cestovna infrastruktura je također veliki problem jer do mnogih sela još i danas postoji samo makadam. Osim materijalne štete primjetan je mali broj stanovnika, posebice u manjim selima koja su dosta udaljena od samog grada. Sami centar grada nije ništa bolji, gradske rasvjete skoro pa ni nema, stambene zgrade su istrošenog izgleda s tragovima granata, par zgrada iz doba Austrije na kojima se isto vide tragovi vremena, ceste koje nisu u najboljem stanju, a neizbježni su poluprazni izlozi različitih već odavno zatvorenih trgovina, ili polusrušenih napuštenih prostora usred centra grada.¹² Tu su osnovna i srednja škola, župna crkva Sv. Mihovila, Džamija i „navodno“ jedina očuvana katolička crkva u Bosni Hercegovini iz vremena Osmanskog carstva - crkva Sv. Mihovila Arkandela. Sve to na udaljenosti od par minuta hoda, blizu je velika siva zgrada općine, stajalište autobusa i dom umirovljenika. Kafića ima više nego dovoljno tako da svatko može pronaći odgovarajuće mjesto za ispijanje jutarnje kave, druženje s prijateljima i večernji izlazak. Naravno tu su dvije tri pekare, par malih dućana, pošta, ljekarna, poneki supermarket, trgovina odjećom, trafike i benzinska postaja. Opisujući krajolik Vareša u kojem su još uvijek vidno prisutni materijalni ostaci rata, otvara se pitanje; kakav je odnos između ljudi i materijalnih ostataka rata u njihovom svakodnevnom životu? Jeli se odnos prema određenim predmetima promijenilo tijekom vremena, i na koji način ?

U samome gradu, Varešu, upoznali smo skupinu momaka koji su bliski prijatelji još iz školskih klupa. Grupno smo sjeli na kavu u jednom od kafića gdje je muzika bila dovoljno glasna da pokrije kratke pauze našeg razgovora koji je potrajao nekoliko sati. Na samom početku svi su se entuzijastično predstavili i odgovarali na postavljena pitanja. Ispričali su nam kako su neki od njih iako ista generacija, početkom osnovne škole bili razdvojeni prema tome jesu li Bošnjaci ili Hrvati, zbog primjene dva nastavna plana i programa (nastava se i danas izvodi na hrvatskom i bosanskom jeziku) dok su u srednju školu kasnije išli svi zajedno. Kroz kasnije pojedinačne intervjuje saznala sam da su roditelji ovih momaka tijekom rata ostali na području Vareša, neki su bili u izbjeglištvu, većina očeva bila je u vojsci, majke su se brinule za djecu i starije članove obitelji, no svi su na kraju preživjeli rat i vratili se svojim kućama. Iako rat nije bio naša tema razgovora dečki su sami došli do nje jer su kroz bliže i češće

vrijedni dijelovi, upravo zato današnji privatni vlasnici zapošljavaju čuvare koji danonoćno nadgledaju cijeli kompleks. Više o industriji i bivšim industrijskim radnicima u Varešu vidjeti u diplomskom radu Mile Ćorić.

¹² Pri trećem povratku na teren u Vareš mogla se osjetiti promjena atmosfere, izabran je novi načelnik općine koji je uveo mnoge promjene. Grad je dobio novo lice, točnije okoliš se uređuje, sjeku se stara i oronula stabla, čiste ulice, čak je i gradska rasvjeta dovedena u red. Godinu nakon obnovljene su pojedine stambene zgrade, fasade i otvoreni neki novi objekti od koji je i novo obnovljeni Radnički dom.

interakcije u srednjoj školi svi međusobno prijateljski, počeli raspravljati o sličnim i ozbiljnijim temama te često diskutirali o svojim razmišljanjima. Jedan od sugovornika, Hrvat po nacionalnosti, kaže:

Mi znamo ovako ponekad sjest navečer, malo popijemo koje piće, pa se potegne taj razgovor o politici, o ratu, dođe do usijanja, to tenzije rastu, više se. Ne'ko 'ko nas gleda sa strane sigurno misli da će sad tu doć do neke tučnjave, 'ko zna šta će se desit. A ono – bum – mi se samo prešaltamo na fudbal (gromoglasan smijeh).

No, njegov prijatelj, po nacionalnosti Bošnjak, nastavlja:

To je tako jednostavno, znamo da ima tih stvari oko kojih se nikad nećemo složiti, pa izbjegavamo te teme. Nikad se nećemo složiti oko toga, al sigurno nećemo sad da se svađamo i da pravimo tu neke scene.

Zanimljivo da ne postoji segregacija etničkih skupina prema tome u koje kafiće tko odlazi. Nekoliko je kafića čiji su vlasnici Bošnjaci, kao i nekoliko čiji su vlasnici Hrvati, no u njih dolaze pripadnici obje skupine, odnosno mladi nemaju predrasude prema mjestima za izlaske s obzirom na vlasnike objekata. Jedna od sugovornica, inače majka jednoga od momaka, smatra:

... Vareš je jedna sredina koje je ovako prije rata bila vrlo specifična i poslije rata, ja mislim da rijetko imate gradić federaciji gdje su vam zajedno, gdje sjede djeca, mladi, to vam je jedino u Varešu, inače imate uvijek lijevu i desnu stranu ulice. U Varešu vam sjede djeca svih nacionalnosti zajedno i kad neko dođe sa strane, a u takvim je sredinama o kojima govorim, djeca se šokiraju ne mogu da vjeruju, uvijek kaže – skupa, pa što ne bi bili skupa? Jer ono što se desilo u Varešu nisu izazvali Varešani, nego ljudi koji su došli sa strane i kojima smo mi smetali jer je politika bila nešto sasvim drugo, mi smo kao trebali humano da se preselimo. (...) Moj sin se druži sa svim mladim ljudima u Varešu, nema on sad tu neku zapreku.

Osim odnosa između ljudi i tragova rata u vareškom krajoliku, potrebno je proučiti i sami odnos među stanovništvom. Kako se promijenio suživot različitih etničkih skupina prije i poslije rata? Postoji li „skupa“ samo u mentalitetu Varešana? Ili je ono prisutno i u njihovoj svakodnevnici? Varešani prilaze novim ljudima sa znatiželjom, razgovaraju s njima o njihovim sredinama, ali i ističu specifičnost svoje. Ugodna dobrodošlica osjeti se u bilo kojem ili bilo čijem ugostiteljskom objektu. Upravo ovakva otvorena komunikacija je uvelike olakšala rad na terenu, sporazumijevanje i razumijevanje svih stanovnika bez obzira na njihovu etničku ili

religijsku pripadnost teklo je lagano jer svi ipak govore sličan jezik¹³, uz poneke lokalne izraze ili dijalekt koji se također u kontekstu razgovora lako dao razumjeti. Tema etniciteta nije naglašena u svakodnevnim razgovorima, te tako „autsajderu“ postaje mnogo lakše ući u interakciju i stvoriti odnos s lokalnim stanovništvom. Mladi Bošnjaci i Hrvati zajedno idu u školu, razgovaraju o svojoj svakodnevici, zajedno izlaze i dijele zajedničke interese te tako pružaju osnovu za miran suživot. I stariji su u svakodnevnoj interakciji, bio to odlazak u trgovinu, na kavu ili tržnicu, organiziraju i razna druženja bilo to planinarenje, izrada raznih rukotvorina, organizacija društvenih događanja itd. Naravno, u Varešu nisu rijetke niti tzv. „miješane“ veze i brakovi. Mnogi su primjeri mladih parova, bračnih parova ili obitelji čiji su članovi iz različitih etničkih grupa. Iako je toga ranije bilo manje, sada su ovakve veze postale sve češće, i iako ponekad dolazi do njihovog odbijanja od strane obitelji ili okoline, one bivaju sve prihvatljivije.

Predmet mog istraživanja se konstantno mijenjao¹⁴, svaki povratak terenu brzo je rezultirao promjenom smjera istraživanja, uočavanja potencijalne problematike i naposljetku kristaliziranja i/ ili promjenu teme istraživanja. Krenuvši od svadbenih običaja, preko migracija i povratka domu, došla sam do teme rata. U konačnici usudila bi se reći da je tema ovog istraživanja pronašla mene jer se pojavljivala ne samo u fizičkom obliku, misleći pritom na vidljive tragove ratovanja u krajoliku, nego i u razgovorima sa sugovornicima koji su puni spomena o ratu, povratku i životu nakon rata. Svjesna toga da niti meni niti mojim sugovornicima neće biti jednostavno razgovarati o ratu¹⁵ u početku sam se bojala pristupiti ovoj temi te sam na neki način htjela zaštititi pojedince od ponovnog proživljavanja traume. Rat i poslijeratna svakodnevica je teška tema za razgovor jer budi traumatična iskustva, pošto samim prepričavanjem teških trenutaka osoba nanovo proživljava svoje nekadašnje emocionalno stanje. Upravo je navala emocija ta koja je lako uočljiva i kao takva ključna pri davanju značenja svakoj ispričanoj priči. Vjerujem kako je moja mladost¹⁶ bila presudna jer sam netaknuta ratom na način koji su ga moji sugovornici proživjeli za njih predstavljala one kojima se inače „pričaju

¹³ Govore jezik koji se u BiH naziva bosanski, hrvatski i srpski (BHS).

¹⁴ Prošlom ja, onom na početku teksta, koji sjedi u autu i promatra prirodu, mnogo toga nije bilo jasno. Prvenstveno zato što sam bila početnik u svemu vezanom uz etnografiju i etnografsko istraživanje.

¹⁵ Svaki put u početku kada bi tražila nekoga za razgovor, pri samom izgovoru moje teme koja je sadržavala riječi rat, lica osoba bi se suptilno pretvorila u jedan suzdržani grč koji je više otkrivao nego skrivao. Samim spomenom te riječi ljudima bi se vraćala sjećanja, češće ružna, nego lijepa i razgovor bi bio popraćen određenom dozom napetosti, što zbog nelagode sugovornika, što zbog ponovnog javljanja tih traumatičnih osjećaja koji su svakom pričom nanovo oživjeli i u nekim slučajevima nadvladali samo kazivanje.

¹⁶ Kada je istraživanje započelo imala sam 20 godina, a s obzirom da je prosjek godina mojih kazivača oko 60, većini sam mogla biti kći, a nekima i unuka.

priče”. Čuvši tako mnoge male i velike životne priče mojih sugovornika sam u konačnosti osjećala odgovornost da ih obuvatim i problematiziram.

Prije nastavka mog istraživanja morala sam se suočiti s vlastitim pretpostavkama o ratu da ne bi došlo do prepreka u prikupljanju informacija. Prema Neveni Škrbić Alempijević, Sanji Potkonjak i Tihana Rubić u knjizi *Misliti etnografski. Kvalitativni pristupi i metode u etnologiji i kulturnoj antropologiji* takvo suočavanje je vrlo važno jer su moguća razočaranja za istraživača više od pukih neugodnosti (2016: 93). Odrasla sam u nacionalno homogenom društvu u kojem je rat neizbježna tema u svakodnevnom životu, dok je s druge strane za mnoge tabu. Kao primjer navela bi vlastitu majku koja svake božićne i novogodišnje praznike trza na svaki zvuk petardi i ostalih pirotehničkih sredstava koja ju podsjećaju na zvukove granata i bombi od kojih se skrivala u podrumu obiteljske kuće, ali o tome nikad ne priča. Mnogi nikad ne pričaju i /ili nerado pričaju o svojim iskustvima jer se ne žele prisjećati sve što s njima dolazi, dok s druge strane postoje pojedinci koji nemaju problema pri prepričavanju svojih ratnih iskustava i izražavanju svojih stavova o ratnoj tematici. Rat u medijskom diskursu često je obilježen iskazivanjem nacionalnog identiteta, snažnom patetikom, naglašavanjem žrtve ili slavljenjem heroja, prisjećanjem prošlosti, buđenjem trauma, traženjem suosjećanja i samilosti. Navodeći autore koji pišu u suprotnosti sa stereotipnom medijskom slikom žrtava rata kao pasivnih, nereflektivnih i oboljelih Maja Povrzanović (2003: 61) ukazuje kako antropologija orijentirana na iskustvo nije samo nužna, već i temeljna teoretska važnost. S toga sam se u ovom radu odlučila usredotočiti na interpretaciju individualnih ratnih iskustava nekolicine Varešana, u pokušaju demistifikacije pojedinih ratnih događanja na tom području.

O ratu su pisali mnogi domaći autori¹⁷ čije sam iscrpne radove iščitala za ovaj rad. Ono u čemu se ovaj rad razlikuje od prethodnih je vremenski odmak, metodološki pristup i konačni rezultat samog istraživanja. Dok je većina hrvatskih ratnih etnografija nastala u samoj vrevi ratne svakodnevice, ovaj će pak rad prikazati što se dogodilo nakon, kako ispričana iskustva i buđenje emocija oblikuju poslijeratnu svakodnevnicu Vareša. Ovaj rad pruža pogled na Vareš iz nekoliko perspektiva: rata, povratka nakon rata i današnje svakodnevice koja je prepuna ratnih narativa koji pojavljujući se u razgovoru o svakodnevnom životu rezultiraju nastankom afekta. Afekt i teorija afekta poslužiti će kao teorijski okvir ovog rada kako bi se prikazao značaj

¹⁷ Izdvojila bi knjige; *Fear, Death and Resistance an Ethnography of War: Croatia 1991-1992*. (1993), urednice Lada Čale Feldman, Ines Prica, Reana Senjković, i *War, Exile, Everyday Life. Cultural Perspectives* (1996) urednica Renata Jambrešić Kirin i Maja Povrzanović. Pored njih tu su i ostala djela autora, I.Plejić.,G. Koruga, I. Maček, Lj. Gligorević.

emocija, odnos prošlih događaja naspram sadašnjosti, međusobni odnos stanovnika vareškog kraja, odnos naspram određenim pojavama, objektima ili predmetima. Ratna sjećanja u naslovu rada kao generički pojam pretpostavljaju ratna iskustva, uspomene, ekspresije i emocije. Analizom građe prikupljene intervjuom usredotočit ću se na elemente individualnog iskustva rata, povratka, poslijeratne svakodnevice i njihov utjecaj na svakodnevni život. Rezultat toga bi mogao biti nastavak istraživanja osobnih pripovijesti ratnih prognanika autorica Plejić i Koruga (1992: 29) koje na kraju svog rada predlažu da bi trebalo vidjeti kako su životne priče, koje su pričali prognanici, utjecale na život njih samih. Pokušati obuhvatiti novonastale afekte pri sjećanju na ratna iskustva u Varešu u kontekstu njihovog suvremenog života je glavni cilj ovog rada. Osim ratnih iskustva, uspomena, osjećaja koje proizvode afekte prema materijalom i nematerijalnom svijetu, dotaknuti ću se i samog identiteta Varešana. Također, pokušat ću pokazati kako je većina novonastalih afekata, koji su proizašli iz rata, najviše vezana uz dom i obitelj, koji su tijekom rata doživjeli mnogostruke transformacije. Kroz ovaj diplomski rad namjeravam iščitati na koji način ratna i poslijeratna iskustva oblikuju suvremenu samoidentifikaciju, svakodnevni život i suživot mojih sugovornika u postsocijalističkom i poslijeratnom gradu naseljenom različitim nacionalnim i religijskim zajednicama.

2. TEORIJSKI OKVIR

2.1. Antropološka istraživanja rata u Hrvatskoj

Prema Dunji Rihtman-Auguštin i Aleksandri Muraj (1998) etnološki pristupi istraživanju rata i ratne svakodnevice kreću u dva pravca: etnologiju zemlje i mjesta sjećanja naspram etnologije iskustva. S obzirom na to da je većina hrvatskog prostora bila okupirana, mnoštvo ljudi je bilo istjerano iz vlastitih domova. Zgrade, kuće, sela i zaseoci su bili razrušeni, a s time je tradicionalna narodna kultura bila nepovratno uništena. Tako dio etnologije i folkloristike nastoji dokumentirati, objaviti i interpretirati folklornu i etnološku građu s okupiranih područja. Drugi dio etnologa i folklorista se izravno okreće ratu, opisu otpora i političkih rituala, ratnoj svakodnevici, smrti u ratu, izbjeglicama i njihovim iskazima, strahu običnih ljudi u ratnom vrtlogu. Razlike u ova dva pravca nisu samo u odabiru tematike nego i pristupu, odnosno u metodologiji. Prva skupina bazira se na istraživačkoj formi nastaloj iz kritike kulturnopovijesne etnologije, a druga pronalazi inspiraciju u postmodernoj kritici etnologije i etnografskog pisanja (usp. Rihtman-Auguštin i Muraj 1998: 113-114). Rezultati radova druge skupine hrvatskih etnologa poslužit će za sužavanje broja individualnih ratnih iskustava prikupljenih tijekom istraživanja u Varešu i odabir onih koji će biti interpretirani u ovom radu.

Vlastito iskustvo je bio jedan od glavnih pokretača prvih antropoloških istraživanja rata u Hrvatskoj, iako nije postojala institucionalna obveza za to. Za mnoge je iskustvo rata značilo težnju za preživljavanjem, a za znanstvenike to je ujedno značilo i nastojanje da se zadrži ili ponovno uspostavi izbor i kontrola u svakodnevnom životu. Izbor u ovom slučaju označava emocionalne, političke i praktične mogućnosti odbacivanja etničke pripadnosti kao glavne kategorije identifikacije (usp. Povrzanović 2003: 55-56). Hrvatske ratne etnografije tako predstavljaju neku vrstu "pisanih odgovora na rat", jer izražavaju nacionalno povijesno iskustvo temeljeno na pripadnosti žrtvi koje je bilo široko rasprostranjeno od 1991. do 1992. godine (Prica, 1993 prema Povrzanović 2003: 57). Maja Povrzanović piše da je internalizacija znanja¹⁸ o ratu u Hrvatskoj bila i za neke još uvijek jest osobno iskustvo, ne samo za nas etnologe kao insajdere nego i za ljude koje susrećemo "na terenu" (2003: 64). Pri prikupljanju građe tijekom

¹⁸ Internalizacije je proces usvajanja socijalnih normi, standarda ponašanja i doživljavanja. Povrzanović piše kako za nas, kao insajdere, kao i za ljude koje upoznamo na terenu, internalizacija znanja o ratu u Hrvatskoj je bila, i još uvijek je, duboko holističko i osobno iskustvo (Hastrup and Hervik 1994, prema Povrzanović 2003).

ovog istraživanja nedostatak osobnog ratnog iskustva bio je pokretač za otkrivanje lokalnog spoznajnog i utjelovljenog znanja o ratu na području Vareša. Tako je došlo do preoblikovanja vlastitog (ne)iskustva koje će u ovom radu također poslužiti za interpretaciju.

U svom radu *Etnologija rata - pisanje bez suza?* Povrzanović (1992) piše o teorijskim polazištima etnološkog pisanja o ratnoj i poslijeratnoj svakodnevici. Opisujući promjenu teme vlastite disertacije stavlja naglasak na promišljanje moralnih uzroka i posljedica zauzimanja stava o onome o čemu se piše. Polazi od pretpostavke da su emocije kulturne činjenice i osobno iskustvo. Kultura je ta koja bira i daje značenje određenim emocijama, ona uvjetuje emocionalne reakcije i način izražavanja. Posvećuje se strahu i njegovim kulturnim posljedicama koje su bile sveprisutne u ratu, analizirajući narativne dinamike usmenih historija, autorefleksivnih, interpretativnih okvira straha kao iskustva. Budući da se život u ratu bitno razlikuje od svakodnevnog života u miru, a pritom i istraživanje, dolazim do pitanja; Jesu li tragovi straha iz rata prisutni i danas u mirnoj svakodnevici? Kako je došlo do preoblikovanja zastrašujućih iskustva rata u ona "pripitomljena,, ili "obična,, "normalna,,?

2.1.1. Antropološka istraživanja rata u Bosni i Hercegovini

Novije etnografije rata tiču se ratne svakodnevice u Bosni i Hercegovini, u kojoj se nalazi Vareš – mjesto istraživanja ovog rada - i zato smatram da je potrebno spomenuti nekolicinu teorijskih i metodoloških pristupa drugih autora, čiji će radovi poslužiti za promišljanje sličnih ili drugih perspektiva u ovom radu. Ivana Maček u svojoj knjizi *Sarajevo under Siege* (2009) opisuje ratnu svakodnevicu i sve promjene koje su nastale u opkoljenom Sarajevu tijekom rata. Članak Larise Kurtović *The Paradoxes of Wartime "Freedom": Alternative Culture during the Siege of Sarajevo* (2012) daje uvid u alternativnu kulturu za vrijeme opsade Sarajeva. S naglaskom na položaj Hrvata piše Vera Lutz u svom članku *Život Hrvata u opkoljenom Sarajevu* (2008). Martina Krivić Lekić u svom radu *Sjećanja na ratnu svakodnevicu* (2011) piše o ratnim događanjima na području Usore, dok Velimir Bugarin po naslovom *Ratna svakodnevica: sjećanje ljudi na ratne i poratne dane – spomenici poginulim braniteljima* (2014) obrađuje svakodnevni život u ratu na području nekadašnje općine Ravne Brčko. Bugarin (2017) u svojoj etnografiji *Druga strana rata: Sjećanje na ratnu svakodnevicu u Lašvanskoj dolini* insajderskim pristupom otkriva mnogobrojne detalje iz ratne životne svakodnevice Hrvata u Novom Travniku, Vitezu, Busovači i ostalim mjestima Laštanske doline. Svoje istraživanje započeo je 2013. godine prilikom rada na knjizi *Novi Travnik između utopije i nostalgije* (2016), gdje je ratnu svakodnevicu opisao u poglavlju *Svakidašnjica u ratnom okruženju* s naglaskom na ratna iskustva djece s obzirom da je sam autor svoje

djetinjstvo proveo tijekom rata u tadašnjem obiteljskom domu u Novoj Biloj kod Travnika (2016: 83). Navedeni radovi pružaju detaljan pregled ratne svakodnevice s mnogobrojnim deskripcijama iskustava i prisjećanjima doživljenoga, no nedostaje im interpretacija poslijeratne svakodnevice, ne otvaraju perspektive ruralnih prostora, ne osvještavaju povratak, ponovno pokretanje života nakon rata ili perspektivu dijaspore. Kroz ovaj rad nastojat ću nadopuniti dosadašnja istraživanja rata pomoću interpretacije sakupljenih iskustava rata, povratka, i poslijeratne svakodnevice na području Vareša.

2.2. Interpretacija iskustva

Edward M. Bruner (1986) kada govori o temeljnim postavkama antropologije iskustva oslanja se na Diltheya koji je iskustvo želio nadići uz pomoć interpretacije ekspresija (reprezentacija, performansa, objektivizacija, tekstova, itd.) pojedinog iskustva. Naglasak je pritom stavljen na samu strukturu iskustva koja proizlazi iz intersubjektivne artikulacije nečijeg iskustva koje uvijek ima svoj početak i kraj, te se tako u konačnosti pretvara u ekspresiju. Prema Bruneru ekspresija (način na koji je pojedinačno iskustvo uokvireno i oblikovano), stvarnost (ono što stvarno postoji) i iskustvo (način na koji se stvarnost pojavljuje u pojedinačnoj svijesti) su podijeljeni. Ispričana iskustva koja će biti interpretirana u ovom radu obuhvaćaju promatranje ili praktično poznavanje činjenica ili ratnih događaja, znanja ili vještine kao posljedice rata, ratne događaje ili serije događaja koji obogaćuju vlastitu osobnost i znanje, te ono što se spoznalo bliskim odnosom s drugom osobom. Prema tome ekspresija, stvarnost i iskustvo ne mogu biti podijeljeni, kako to Bruner tvrdi, već su oni isprepleteni i višestruko povezani. Svaka priča je interpretativna jer su pojedinačni elementi iskustva društveno konstruirani značenjem koje mi sami stvaramo unutar određene kulture i specifičnog vremenskog razdoblja.

Prema Bruneru proces interpretacije ima dvije razine: prva obuhvaća one koje proučavamo, a koji interpretiraju vlastita iskustva kroz različite oblike ekspresija, druga se odnosi na nas, koji kroz vlastiti teorijski i istraživački rad interpretiramo iste ekspresije u svrhu njihove prezentacije unutar antropologije. U sljedećim poglavljima pokušat ću ostvariti obje razine interpretacije. Također proces interpretacije uključuje odabir određenih dijelova iskustva zbog njihovih etičkih, umjetničkih ili ostalih vrijednosti koje nose sa sobom. Zahvaljujući Deweyevim idejama o međuodnosu između estetskih formi i iskustva, Victor W. Turner (1986) stavlja naglasak na pojave, osjećaje ili ponašanja koja odudaraju od onih rutiniziranih, očekivanih i repetitivnih. Osnovni uvjet iz kojeg čovjek proizvodi smisao u životu je rušenje

dosadašnje strukture i ponovni povratak jedinstva, što se u ovom istraživanju odnosi na preživljavanje rata i ponovno pokretanje života u Varešu. Prema Deweyu stvarni se svijet sastoji od radnje i vrhunca, od napetosti i prekida, te upravo zato iskustvo života, ili u ovom slučaju iskustvo rata, ima estetsku kvalitetu. Ljudi uvijek gube i pokušavaju iznova uspostaviti ravnotežu s okruženjem u kojem žive. Turner (1986) stavlja naglasak na ljudsku potrebu za pronalaskom značenja u svemu onome što nas uzbuđuje i zbunjuje tako da u konačnosti pojedina iskustva rata, povratka i poslijeratne svakodnevice na području Vareša postaju značajna. Proces se nastavlja jer određeno iskustvo pokreće emocije i razgovor s drugima jer želimo reći što smo naučili iz vlastitog iskustva. Pritom se antropolozi zanimaju za objekte, oblike i postupke kojima se predstavljaju i dijele značenja kroz fotografije, zapise, priče, rituale, prelazeći djelomičnost individualnog iskustva. Upravo prikupljanjem takvih "zapisa" (emocije, pripovijedanja, simboličke znakove...) pri istraživanju Vareša nastojat će interpretirati ratna iskustva povezujući ih sa životom i kontekstom koji ih okružuje (usp. Kaloper, 2016).

2.3. Antropološki i psihološki pristupi emocijama

Prema Catherine Lutz i Geoffrey M. White (1986: 408) psihološki pristupi emocijama među kulturama mogu se podijeliti na: antropološke i psihološke/psihijatrijske. Ove dvije discipline se razlikuju u ciljevima i metodama, ali imaju zajedničku pretpostavku u "psihičkom jedinstvu" ljudskog emocionalnog iskustva (ibid. 1986: 412). Antropolozi mogu pronaći emocionalno jedinstvo u konstantnim nedoumicama psihosocijalnih iskustava kao što je na primjer privrženost ili agresija, dok psiholozi ili psihijatri isto traže pomoću psihobiologije ili izazivanja situacija. Rezultat, u oba slučaja, je vrsta "dvoslojne" teorije¹⁹ u kojoj su univerzalne emocije smještene u temeljnom sloju afekta.

Antropološka istraživanja često promatraju emocije kao glavni izvor dokaza o nevidljivim i često neprepoznatim (nesvjesnim ili preosvjesnim) motivima. Pri prikupljanju građe o ratu u Varešu upravo su svjesni i nesvjesni izrazi emocija u pojedinim intervjuima bili neizbježni, te su zabilježeni za potrebu interpretacije određenih iskustava. Poneke studije su ispitivale ulogu emocija kao idioma za razmišljanje i razgovor o osobnoj nevolji ukazujući na izražene međukulturalne razlike (usp. ibid 1986: 412-415). U kontekstu Vareša osobna nevolja je jedan od prevladavajućih elemenata prikupljenih ratnih iskustava, koja na pojedinim primjerima može

¹⁹ "Dvoslojni" pristup ili teorija se odnosi na dihtomija uma i tijela. Pri tome se pravi razlika između prirodne, tjelesne, prekulturne emocije te idealnog, kognitivno, kulturnog osjećaja. Odnos tijela i uma u istraživanju emocija značajno se preklapa sa slojevanjem pojedinca i društva (Lutz i White 1986: 407).

prikazati i međunacionalne razlike. Glavna bit pokušaja razumijevanja odnosa između emocija i kulture leži u etnografskom opisu emocionalnog života osoba u njihovim društvenim kontekstima, s toga će rad djelomično sadržavati i opise vareškog emocionalnog života. Ambivalentnost, dvosmislenost i složenost emocionalnog iskustva i interakcije uzrokovana je mnogostrukom perspektivom događaja, kao i kontradikcijama unutar ideoloških ili vrijednosnih sustava, nepotpunosti informacija koje ljudi imaju o nekom događaju, i činjenicom da se mnogo emocija tiče očekivanja budućnosti i stoga nepoznatih događaja ili posljedica (usp. Ibid. 1986: 427-429).

2.4. Teorija i studije afekta

Pokušati obuhvati na jednom mjestu sadašnje i prošle odnose među stanovništvom Vareša, odnose između ljudi i materijalnih ostataka rata, ali i nematerijalnih kao što su ratna iskustva, emocije i uspomene, dolazim do teorije afekta. Škrbić Alempijević, Potkonjak i Rubić (2016) afekt ne podrazumijevaju samo kao prevođenje podražaja u akciju, nego ga shvaćaju kao intenzivnost koju pojedinac doživljava u društvenom kontekstu u odnosu na drugu osobu, grupu, biće, stvar, pojavu ili koncept. Pojedini teoretičari afekta u svojim djelima koriste dva pristupa; prvo je onaj koji kreće od nečeg materijalnog u svijetu, a drugi onaj koji svijet promatra prvenstveno kao ljudsku projekciju. Proces prijenosa afekta pojašnjava Brennan koja postavlja pitanje: “Postoji li itko tko nije, barem jednom, ušao u prostoriju i ‘osjetio atmosferu?’” te zaključuje kako u takvoj situaciji do afekta dolazi zbog ponašanja ljudi u toj prostoriji, izgleda prostora i rasporeda objekata u njemu. S jedne strane onoga što je osobi u trenutku ulaska izvanjsko, ali i s druge strane od unutarnjeg raspoloženja i doživljaja samog pojedinca (Brennan Teresa 2004: 1, prema Škrbić Alempijević et al.). Ovakav prijenos afekta, koji Brennan opisuje, je bio česta pojava tijekom ovog istraživanja ponajviše zbog upoznavanja novih prostora te mnogih sugovornika.

Prema Changu (2008) prikupljanje građe, njezino sistematiziranje i analiziranje nerijetko su istodoban proces, u kojemu je teško jasno razgraničiti kada istraživanje počinje, a kada ono završava (Škrbić Alempijević et al. 2016: 99). U mom slučaju došlo je do neočekivanih okolnosti²⁰ koje su malo promijenile tok i trajanje procesa istraživanja. Pripremajući se za pisanje ovog rada, iščitavajući različite radove, tražeći odgovarajući pristup, analizu i interpretaciju sakupljene građe odlučila sam izabrati nekolicinu pristupa. Pošto sam susret s

²⁰ Sistematiziranje građe, a time i sve ostalo, se odužilo jer mi je po povratku nakon zadnjeg boravka na terenu ukraden laptop na kojem se nalazila dosadašnja skupljena građa. Srećom, većinu bilješki sam pisala rukom, dok sam drugi dio građe uspjela povratiti preko kopija na pojedinim usb-stickovima.

materijom svijet u kojem živimo može biti afektivan mnogi teoretičari afekta veliku su pažnju posvetili upravo predmetima.²¹ S druge strane pojedini istraživači afekt prate u odnosu na arhitekturu, krajolik, prirodni i izgrađeni okoliš poput Yael Navaro-Yashin koja se bavi Turskom Republikom Sjeverni Cipar i govori o afektivnoj geografiji. U svojoj etnografiji Cipra²² opisujući poslijeratno okruženje svojih sugovornika Navaro-Yashin (2012) zaključuje kako se afekt stvara iz interakcija s prostorima i materijom. Faktori s kojima ljudi ostvaruju odnose, koji rezultiraju afektom, ne moraju uvijek biti materijalne ili otjelovljene prirode, ne moraju biti vidljivi niti ljudima dohvatljivi drugim osjetilima, ne trebaju niti biti dijelom naše sadašnje realnosti. Afekti mogu proizaći i iz neke pojave ili događaja, kao što je u ovom slučaju iskustvo rata u Varešu (Škrbić Alempijević et al. 2016: 67-69). Navaro-Yashin u svojoj etnografiji tako opisuje prostor koji nadilazi subjektivnost i pomoću afekta, i psihoanalize doživljaja razmatra opozicije vani-unutra, subjektivno-objektivno. Tako su energija, doživljaji i atmosfera osjećaja koji je sveprisutan uputili na metodološki pristup etnologa koji bi se trebao uštimiti s okolinom onoga koga istražujemo. Dosadašnji navedeni radovi i pristupi poslužiti će za detaljniju interpretaciju iskustva, emocija, odnosa među pojedincima, te samog afekta koji nastaje pri sjećanju na ratnu i poslijeratnu svakodnevicu Vareša. U poglavlju kako pisati o afektu Škrbić Alempijević, Potkonjak i Rubić (2016) postavljaju pitanje: kako ispisati rezultate istraživanja usmjerenog na afekt, kako naznačiti specifičnosti takvog pogleda na kulturu i društvo u tekstu? Naglasak je stavljen na istraživačeve uvide u afektivnu dimenziju svakodnevice, pojedinosti koje su senzorne, tjelesne, materijalne, relacijske, neverbalne potrebno je pretočiti u naraciju, a zatim i u stručni ili znanstveni rad koji ima svoja načela oblikovanja (usp. Škrbić Alempijević et al. 2016: 73-83). U sljedećim poglavljima nastojat će se ostvariti upravo navedeno.

²¹ Tako su u fokus istraživanja Sare Ahmed "sretni predmeti", objekti koji uslijed svoje cirkulacije među ljudima akumuliraju pozitivnu afektivnu vrijednost i time postaju društvena dobra. Švedsko-hrvatski etnolozi Jonas Frykman i Maja Povrzanović Frykman tematiziraju "osjetljive predmete", pri čemu propituju u kojim okolnostima, kako i na koga određeni predmeti ostavljaju utisak, postaju nezgodnima, provokativnima ili preintimnima da bismo ih dijelili u javnoj sferi (Škrbić, Alempijević, Potkonjak i Rubić 2016).

²² Puni naziv; The make-believe space, Affective Geography in a Postwar Polity. Etnografija je nastala kao rezultat istraživanja u Sjevernom Cipru. Rad pruža pogled na ratnu i poslijeratnu svakodnevicu turskog i grčkog stanovništva otoka Cipra iz nekoliko perspektiva: prostorne transformacije, administracije i objekata i stanova.

3. METODOLOGIJA

Ovo istraživanje započelo je u lipnju 2015. godine. Zahvaljujući vodstvu profesora Maria Katića i profesorice Danijele Birt pet studentica i jedan student etnologije i antropologije Sveučilišta u Zadru krenuli su s pojedinačnim temama, koje su bile unaprijed odabrane u dogovoru s mentorom, s višegodišnjim istraživanjem Vareša. Odlasci na teren su bili na godišnjoj razini tijekom travnja (2017. i 2018.), svibnja (2016), i lipnja (2015.) u trajanju po tjedan dana. Kao priprema za istraživanje poslužila je spomenuta etnografija Mije Žuljića pomoću koje smo dobili povijesnu i kulturnu sliku Vareša i okolnih sela.

U ovom etnografskom istraživanju korištene metode su promatranje, sudjelovanje, neformalno razgovaranje i metoda intervjua, najčešći oblik je bio polustrukturirani etnografski intervju. Svaki sugovornik je unaprijed bio upoznat s ciljevima i svrhom istraživanja, te o njihovoj i mojoj ulozi unutar istog. Obavljeni intervjui su snimani diktafonom, uz prethodnu najavu, objašnjenje i dopuštenje sugovornika.

S obzirom na to da sam na početku ovog istraživanja bila tek druga godina preddiplomskog studija etnologije i antropologije trebalo mi je dosta vremena da uopće naučim kako se ponašati na terenu.²³ Zahvaljujući našim domaćinima Toniju Petkoviću i njegovom sinu Romanu upoznavanje sa vareškim krajem i njegovim stanovništvom u startu je bilo olakšano. Tako je naš dolazak određenim pojedincima bio najavljen te su se unaprijed pripremili za naš doček i isplanirali što nam žele predstaviti unutar svog kraja. Stoga je prvi boravak na terenu bio više turistički nego etnografski, dok smo ostalih godina imali veću slobodnu pri samostalnom istraživanju, no ne nužno i fizičkom kretanju. Kako se ovo istraživanje odvijalo u vareškim selima i istoimenom gradu od kojih su neka međusobno udaljena i do sat vremena, a povezana trošnom ili makadam cestom, bili smo ovisni o prijevozu. Svaki dan bi išli u drugo selo što je zahtijevalo planiranje unaprijed odnosno raspoređivanje sa sugovornicima ovisno o vlastitim temama. Uz fizičko ograničenje imalo smo i vremensko jer smo svi trebali završiti u isto vrijeme kako bi mogli krenuti natrag na Stricu, gdje smo bili smješteni. Tijekom godina neki su tako više vremena proveli na selu, dok su se drugi fokusirali na sam grad, ali u konačnosti smo svi istraživali na oba područja da bi se uočile razlike između života na selu i u gradu. Većina intervjua odvijala se u početku u obiteljskim kućama, a kasnije ovisno o

²³ Smatram da iščitavanje metodoloških radova i dotadašnje stečeno znanje na fakultetu nije bilo dostatno za ono što me čekalo na terenu, u praksi.

dogovoru sa sugovornicima. Kako je svatko od kolega na istraživanju imao vlastitu temu većinom smo samostalno obavljali intervjue, ponekad u paru ukoliko bi se tema istraživanja preklapala. Sugovornike smo nalazili uz pomoć domaćina, a s vremenom sam sama naučila naći vlastite sugovornike te se uopće predstaviti i objasniti što mi (etnolozi) uopće radimo u Varešu. Tako smo prema Sanji Potkonjak (2014:64) uspostavili odnos kao preduvjet transformativne faze etnologovog rada, u kojoj smo od pridošlice, stranca, nepoznanice postali prihvatljivi subjekti u socijalnoj interakciji.

Kada sam napokon prevladala prvobitni strah od terena mogla sam se usredotočiti na daljnji tijek istraživanja. Potkonjak (2014:26) zaključuje da postoji tri elementa koja se konstitutivni dio svakog terena: mjesto, predmet istraživanja i ljudi čija životna iskustva pokušavamo saznati, razumjeti i interpretirati. U mom slučaju radi se o Varešu i njegovim stanovnicima čija su životna iskustva bila ta koja su me potakla na dublje istraživanje iskustva rata, povratka i poslijeratne svakodnevice. Kako Potkonjak piše istražujemo li iskustva, naša će metoda biti životna povijest, rekonstruktivni intervju ili testimonijalni intervju, odnosno klasični otvoreni intervju (2014:38). S obzirom na to da razgovarati o ratu nije bilo nimalo jednostavno, bilo je teško pronaći odgovarajući način kako pristupiti tako osjetljivoj i teškoj temi, te odabrati odgovarajuću vrstu intervjua i formulirati pritom ključna pitanja. S toga sam prilikom druge godine boravka na terenu otišla sugovornicima s kojima su moje kolege već razgovarali jer su oni bili upoznati s našom grupicom studenata te je već postojalo međusobno povjerenje. Pošto sam u početku pokušavala izbjeći neugodu i napetost kod mojih sugovornika većinu sam intervjua nastojala odraditi „jedan na jedan“ misleći da ću tako osigurati kvalitetniju i opušteniju komunikaciju s obje strane (ibid. 2014:14). U konačnosti većina obavljenih intervjua je bila upravo polustrukturiranog tipa jer sam nastojala dobiti opis života mojih sugovornika, tako da oni sami objasne značenje ratnih i poslijeratnih događaja ili pojava o kojima se razgovara; kod takvih intervjua raspored pitanja nije određen, a sljedovi tema, mogu se mijenjati onako kako to nameće dinamika razgovora ili priroda situacije (Kvale i Brinkmann 2009, prema Potkonjak 2014:72).

Prema Škrbić Alempijević, Potkonjak i Rubić (2016) sama tema istraživanja, njezina “osjetljivost”, “problematicnost” i intenzitet često pokreće refleksivnost i promišljanje vlastite pozicije istraživača. Vlastita iskustva i sjećanja na svakodnevne prostorne detalje, detalje unutar razgovornih situacija, na određene događaje i okolnosti i sl. također mogu poslužiti kao građa za analizu i interpretaciju (Škrbić Alempijević et al.2016: 99). Stoga su u ovom radu lako

uočljivi elementi autoetnografije²⁴ koja pokazuje i prihvaća da “osobno iskustvo utječe na istraživački proces” (Eliss, Adams i Bochner 2010: 9, prema Potkonjak 2014). Vodeći intervju uočeni su mnogi problemi koji su rezultirali promjenama pristupa tijekom istraživanja. Najteže je bilo opustiti se u razgovoru sa sugovornicima koji su vidno bili potreseni pričajući svoja sjećanja, iskustva, uspomene na ratno i poslijeratno razdoblje. U mnogo slučajeva nisam se usudila postaviti detaljnija pitanja koja su me zanimala jer sam osjećala nelagodu, nije bio prikladan trenutak za takvo pitanje ili pak nisam htjela prekidati svoje sugovornike u njihovoj priči. I onda se dogodila – tišina. Od vlastitog straha od tišine, nesvjesno bi bilo kojim pitanjem ili komentarom pokušala prekriti takve trenutke. Spoznavši kasnije, nakon par odrađenih intervjua, da to nije bilo najbolje rješenje, odlučila sam pustiti da moja šutnja odredi potencijalni smjer ili nastavak intervjua (Kvale i Brinkmann 2009: 45, prema Potkonjak 2014:75). Tišina je tako u pojedinim trenucima više “govorila” od riječi, uz nezaobilaznu mimiku i gestiku koja je produbila odnos između mene i mojih sugovornika. Upravo se u ovakvim trenucima prema Sanji Potkonjak događa etnografija; između dvaju svjetova, dvoje ili više ljudi, u susretu, bliskosti i intimnosti. Prema Marcusu (1995) etnologija i antropologija, utemeljena na etnografiji, je određena time što u središte pozornosti stavlja svakodnevicu, intimno znanje stečeno osobnim kontaktom sa zajednicama i grupama (ibid. 2014:14).

Tematizirati poziciju istraživača podrazumijeva određivanje različitih razina “lojalnosti”, osobnih predispozicija i uvjetovanosti koje bitno utječu na to kako istraživanje konceptualiziramo, izvodimo i, u konačnici, prikazujemo u rezultatima (ibid. 2014:28). Vlastita povezanost (istraživačice) s lokacijom istraživanja i lojalnost prema sugovornicima konstantan je proces, pa se tako istraživanje Vareša odužilo i samim pisanjem ovog rada. Osim same težine i problematičnosti teme istraživanja, obuhvaćanje individualnih ratnih sjećanja nije uvijek bilo jednostavno jer su pojedini odnosi s sugovornicima, pa tako i njihova kazivanja ovisila o njihovom spolu. Intervjui s sugovornicima bili su češće lišeni ekspresija i emocija, dok su one u intervjuima s sugovornicama bile često neizbježne. No to ne znači da nije bilo i suprotnih slučajeva, kao što je primjer jednog od naših domaćina u uvodnom dijelu ovog rada, ili pak drugih sugovornica, čija su kazivanja bila puko nabranje činjenica i događaja. Svakim novim povratkom u Vareš prvobitna pozicija istraživačice transformirala se iz nepoznatog u poznati te s pojedinim sugovornicima i prijateljski odnos, koji je teško ostvariti prilikom kratkotrajnog istraživanja. Zahvaljujući dugotrajnošću (4 godine) istraživanja prvobitni odnosi ostvareni, pri

²⁴ Autoetnografija se pozicionira kao metoda koja uvlači u spoznajni okvir posebno i pojedinačno, osobno i parcijalno (Potkonjak 2014:33).

prvom dolasku na teren, s godinama su se nadograđivali i jačali te otvorili put prema intimnom i „tihom“ znanju Varešana. Osim metode intrevjua sudioničko promatranje je također bilo prisutno u višegodišnjem istraživanju Vareša jer ono pokazuje kako se ljudi „stvarno ponašaju“ i korisno je kada želimo saznati rade li ljudi zaista ono što tvrde da rade, kada pričaju o svojim aktivnostima i ponašaju li se na način na koji tvrde (usp. Bell 2002: 156, prema Potkonjak 2014:70). Važno je naglasiti da je ovakvo promatranje složenije i sadržajnije od „višenja u kvartu“, budući da traži od etnologa da „promatra“ čak i tada kada bi ljudski interes ili znatiželja za tuđe živote prestali u nekim drugim, svakodnevnim okolnostima (ibid. 2014:70). U poslijeratnom kontekstu Vareša glavni cilj sudioničkog promatranja je upravo iskustveno razumijevanje, koje obuhvaća zahvaćanje ponašanja, stavova, ali i određenih reakcija, ekspresija i emocija koje se pokazuju kao ključne za shvaćanje određene situacije, kao što je to sjećanje na ratna iskustva i ostale ratne događaje (usp. Bell 2002: 91, prema Potkonjak 2014:70).

4. RAT I MIR U VAREŠU

Šum rijeke, cvrkut ptica, zvona na kravama, crkve i tupi zvuk ezana²⁵ neprestano se izmjenjujući prekidaju tišinu svakodnevice Varešana. Moji boravci u Varešu, što u gradu, što selima, iako radni, svi su bili opušteni, mirni te bez ikakvih sukoba ili loših iskustava. Na svom put na posao, dućan ili kavu stanovnici ljubazno pozdravljaju jedni druge, često zaustave da popričaju par minuta, pa nastave dalje s osmjehom na licu. Slučajni prolaznik pomislio bi kako je život ovdje jednostavan, bez briga i problema. Rat je odavno završio, nema više sukoba, ali prošlost Varešana je neizostavni dio njihove sadašnjosti, osobito pri razgovoru o problemima s kojima se pojedinci suočavaju na dnevnoj bazi. Dubljim pogledom, iza zatvorenih vrata, otkriva se stvarno stanje vareške svakodnevice. Postupak posredovanja i interferencije u ono što je doživljeno, s onim što se čuje, čita ili prepričava prema Renati Jambrešić Kirin (1992) pripada samoj naraciji pripovijedanja. Prikupljeni narativi ratnih iskustava iako fragmentirani, što zbog zaborava, što zbog potisnutih sjećanja svi imaju svoj početak i kraj. Događaji su kronološki ispričani te prikazani u određenim vremenskim segmentima, što omogućuje logično zaokruživanje zapleta događaja i otkrivanje slike rata (Jambrešić Kirin 1992: 74). Glavne strukturne okosnice navedenih iskustava su datumi i godine koji daju precizan vremenski okvir ispričanim narativima. Pojedini narativi se razlikuju ovisno i o spolu, iskustvo vremena kao osnovnog elementa svakodnevice u ženskim naracijama bliže je prirodnoj percepciji vremena i govori nam nešto o mehanizmu pamćenja važnih događaja, dok su ratne naracije muškaraca organizirane na dnevnoj bazi, poput osobnog dnevnika. Pored faktografskih podataka pojavljuju se emocije i ekspresije koje dodatno naglašuju, upotpunjuju i daju značenje individualnim pričama. Značenja se formiraju u pričama koje spominju točno određene prostore, mjesta, objekte ili predmete, opisujući odnose naspram pojedinih stvari ili pojava dolazi do nastanka afekta. Pri istraživanju rata, povratka i poslijeratne svakodnevice ljudi u Varešu nemoguće je izbjeći intenzivnosti koje pojedinci iskazuju u odnosu na pojedine događaje, stvari, druge osobe ili različite društvene pojave ili koncepte. U ovom dijelu rada opisat ću susrete i okolnosti u kojima su nastali odabrani fragmenti životnih priča mojih sugovornika koji danas žive u vareškom kraju. Mozaik iskustava rata, povratka i poslijeratne svakodnevice ispreplesti će se s

²⁵ isl. poziv na molitvu; upućuje ga mujezin na arapskom jeziku s džamijskog minareta pet puta dnevno <http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search>

interpretacijom istih. Kako ne bi ugrozila privatnost i anonimnost mojih sugovornika osobna imena bit će zamijenjena pseudonimima.

4.1. Bračni par

Sjedim na kauču, bosonoga bez obuće, koja je ostala ispred vrata kuće mojih domaćina, gledam prema kuhinji i čavrljam s gospođom koja stoji za štednjakom i kuha nam kavu. Gospođu već poznajem, u starijim je godinama, uvijek nasmijana, pita me za ostale kolege, jer nas je svih manje - više upoznala već prvu godinu terena, kada smo došli u posjet njenom selu. Ona i suprug, oboje u mirovni, žive sami na selu, bave se proizvodnjom sira brinući se pritom, koliko još u fizičkom smislu mogu, o velikom dvorištu i vrtu oko kuće. U kući je toplo, pod je prekriven šarolikim tepisima, zidovi ispunjeni obiteljskim slikama, peć gori, miris kave ispunio je prostoriju. Gospođa zove muža da nam se pridruži, on stiže, sjeda za kuhinjski stol jer je radio oko kuće, pa da ne uprlja tepih u dnevnom. Zatim poslužuje kavu na mali drveni stolić, sjeda na drugi kauč nasuprot mene i razgovor počinje dubokim uzdahom i stišanim tonom koji s pričom postaje sve glasniji. Muž pažljivo sluša, tu i tamo se nadoveže na ženine riječi, kada stigne. Od početka oboje pričaju otvoreno bez suzdržavanja, nema nelagode, pognutih pogleda ili neugodne tišine.

... 93'u jedanaestom mjesecu smo izbjegli, a 94' se u šestom vratili..nikad nismo mogli dobiti odobrenje da se vratimo, nego smo ih varali ovdje,ako pređem preko punkta i javim se da sam ovdje ušla onda sam za dvadesetčetiri sata se morala vratiti, i tri put su me vratili, dođe policija jednostavno upadne u kuću i kaže van...nisi mogo na kraj nam stati koliko nas se vratilo,lagali su ljudi puno, mislim odu u Kiseljak, spajanje familie, kaže moram mamu povući, a ona nema veze sa mamom nego je bila susjeda pa je treba kući prebaciti, puno se lagalo petljalo samo da se ljudi vrata na svoje ognjište, stari ljudi i sa malom djecom to je bilo u startu svugdje loše i nismo imali podrške negdje da se snađemo, krenit onako bez ikakva cilja bez ikoga da te netko primi, da ti netko pomogne to nikako nije išlo, mi smo izbjelice dovoljno u Kiseljaku bili...mi smo u Kiseljaku stranci bili, mi nismo poželjni bili ni u Kiseljaku ni bilo gdje, izbjeglice su tako maltretirane ne maltretirane već ono..ti si stranac ti nisi njihov

...borili smo se najviše za hranu, onda nam je caritas davo najviše, sreća da nam je davo brašna, onda je muž bio na Daščansko, ovo gore dio Pržića tu je linija bila, pa bi on saberi nešto sakupi neku konzervu i nešto a nije ni njima dobro bilo, pa bi ja otiđi pješice na Daščansko, ruksak na leđa odem kod njega obidem ga i onda se vratim a u tome je i najveći problem bio što smo mi morali između linija bježat, nađemo neke putiće i onda prođemo da nas ne primjete jer bi imali velikih problema kao nas pohvataju, i ja onda sam slagala ima ovdje, kad sam rekla, kad me policija odvela i pita mene ovaj jedna policajac šta su ti rekli, rekli mi da idem kući da šutim, tako sam mu slagala da me pusti na miru jer me svaki puta prešao ovdje kad dođe on mene uhvati i odvede me

dole na policiju pješice idi u policiju javit ću dole da se moraš ići javiti, onda javim se i on meni kaže idi na Daštansko ili idi za Kiseljak, ne smim se vratit, i ja sad njemu moram javit da sam prešla i to sam uradila i drugi puta im slažem ispod linije prođem, dole bio neki putić ja sam ga poznavala i preko tog putića kad sam došla ovdje sam im slagala da mi je reko načelnik policije da idem kući i da šutim..toliko smo se borili da bi ostali ovdje, ma nismo imali nigdje ništa, a opet nam lakše kući drugačiji je osjećaj kad njega dočekam na svojim vratima i kad on meni dođe ja sam bila neko, onda da budem u nekim tuđim kućama i nečije tuđe da koristim to nismo mogli nikako da prihvatimo.

...kuća je izgorila, nismo imali ništa imali smo nekakvu staru kuću u kojoj nije bilo ništa, posudili smo nešto od ljudi ovdje da možemo prenoćiti, da možemo biti ovdje, jer smo izbjegli bili do Kiseljaka, od tamo sam pokušavala da se vratim kući jer ja nisam bila, vidjela muža, muž mi je bio na liniji, sin mi je bio trinaest godina, sin drugi mi je bio u Subotici, u stvari smo ga kod prijatelja nekih prebacili jer je imao svojih sedamnaest godina nije bio ni za rat ni zašto, a bila je velika opasnost za njega pa smo ga htjeli do Njemačke da mi ga nekako zaštitimo, bez papira nije mogo dalje maknit, ali nije bilo ni bitno jer rat je...dosiklo se već da će biti prekid toga i išli smo samo da se vratimo na svoju zemlju, na moje ognjište da počnemo odatle.

... vjerujte da sam razmišljala imali smo dobru štalu napravljenu i ona nije izgorjela, od cigle je i dobro pokrivena i sve i razmišljala sam o tome ako nigdje ne budem imali, oprati ćemo dobru štalu srediti sve, omaltati je i napraviti sebi kuhinjicu i sobicu da odatle počnemo, nisam imali ono...znači ostala nam stara kuća i tu smo se locirali i odatle smo krenuli i brzo smo i kuću ovu obnovili, sinove smo vratili, sa nama su bili odatle smo krenuli, počeli. Sin je jedan onda završio za automehaničara drugi je završio stolariju.

..sad ću vam reći meni je trebalo drva da zagrijem ovu našu staru kuću i od susjeda sam donijela neki stari šporet i ima neki krevet vjerujte odnegdje zalutao i slama je unutra bila, slamarica bila unutra koju nismo imali ni prije rata odnekle je vojska prenosila iz nekih kuća nešto i u tu kuću su valjda nešto stavili i tako je ostala. E tad mi trebala drva, nemamo mi, nema ni ljudi, više su se žena i djeca vratila, nema ljudi ni sada a kamoli tada, nas smo se tri mlade žene ovdje nabratile imala je jedna dvoje djece druga dvoje djece, ja sam imala jedno, sin se još nije vratio iz Subotice, i odem ja kod muža sve pješice do Daštanskog, kažem ja njemu ne znam što ću moram drva imati, ide snijeg zima, a ovaj jedan komšija dao mi je šporet, i to je sve super i onaj kaže mužu otiđi i pitaj ovaj jedan što je ostao pitaj ga da motorkom isječe, u međuvremenu prolazi jedan njegov prijatelj u jednom kamionu ja na cesti nosila lug i šporeta i preko ceste prelazim i on je samo otvorio vrata i viknuo moje ime i vako smo mi samo jedno drugome ruku pružili (sugovornica pokazuje daj pet u zraku, i ja odvratim istom radnjom) i počeli plakati i nismo ni riječi progovorili, on je bio musliman, kuka mu harem, i on je meni samo ruku pružio i ja sam njemu ruku pružila i ništa više nismo mogli progovoriti to je bilo nešto.... i kažem trebaju mi drva, čovjek je spremio mi radnike da mi utovare drva, da mi istovare i muž mu je dao samo malo goriva jer tad čovjek nije imao goriva, muž nabavio nafte da mu da, da dovuče, kaže otišo u šumu i natovarili drva, ja išla sa ljudima u šumu pa smo isjekli, ukrali neke bukve i onda smo to izrezali u šumi i sad mi trebamo to skloniti, i ta su drva bila tako teška, i ja i moje prijateljice sve smo mi nabavile nekako drva i šta ćemo mi ja odem kod svog ujaka i tražim klinel, metalno i samo ovako dole ima oštro, pa sam ja nabavila čekić veliki i taj klin stavim jer nije bilo sile i to uzmem i

razbijem čekićem ta drva i sve pocijepala s najmlađim sinom, vjeruj mi da nam je bilo..to nam je bio život, zima ide treba se grijati.... u toj staroj kući imali smo mi i vodu, i prije je bila uvedena jer smo mi prije rata ovdje imali i kupatilo i sve, imali smo, imam i dan danas sad ću ti je pokazati tu jednu vreću za pokrivanje što sam, ja je čuvam ona se raspala ali to mi je bio prvi prekrivač u kući, donijeli smo neku vreću a ne znam ni odakle , ili je muž pri vojsci dobio ili je ne znam, imam i dan danas pokazati ću ti...

Ideja obitelji kao stupa društva jasno se vidi u svijesti ovog bračnog para, ali i ostalih izmještenih pojedinaca za vrijeme rata (Plejić 1993: 234). Poslijeratna svakodnevica života u Varešu obilježena je nesigurnošću koja proizlazi iz susreta s nepoznatim lokacijama i prostorima, prisjećanjem na ratna stradanja i razmještenu obitelj i nadom koja će narativno premostiti poteškoće izmještenosti. Ratna trauma u tom smislu konstituirana je u narativima izmještenosti, stradanja, razmještenih obiteljskih veza u globaliziranom svijetu. Irena Plejić (1993) analizirajući pisma tijekom rata raseljenih osoba na području istočne Slavonije obitelj i dom vidi kao dvije blisko povezane kategorije upravo zbog važnosti koja se pripisuje obitelji u svakom svjedočanstvu. Sve se može izdržati ako se uspije očuvati obitelj (ibid. 1993: 234). Borba u kontekstu ratne svakodnevice označavala je prvo želju za preživljavanjem, zatim povratak starog doma i vezanosti za obitelj. Strah je tada bio glavni pokretač borbe, neizvjesnost i nemoćnost dodatno su pojačavale sveukupan osjećaj nesigurnosti koji je tada bio sveprisutan. Posljedice tolike emocionalne napetosti imale su negativne učinke na psihološka, ali i fizička stanja pojedinaca, naročito onih starijih generacija, dok su mlađi i djeca ostala djelomično zaštićena zbog nedovoljnog znanja i shvaćanja situacije u kojoj su se nalazila. Uz duboke tragične događaje bilo je onih radosnih (rođendani, vjenčanja) koji su na trenutak pokušali preusmjeriti i nadvladati crne misli ratne svakodnevice. Takvi obiteljski običaji nakratko su predstavljali simbolični povratak života u doba mira i reda (ibid. 1993: 234). Sami povratak stanovnika općine Vareš i obnova mnogobrojnih uništenih obiteljskih stambenih objekata potrajao je neko vrijeme, a prilagodba ili izgradnja života nanovo za neke pojedince nikad nije ni prestala.

Muž je i dalje sjedio za stolom u kuhinji ispijajući kavu. Gospođa se vratila s albumom i sjela pored mene na kauč. Razgovor je i dalje tekao lagodno, uz pokoji osmijeh i šalu. Album je bio star, poprilično velik, debelih korica, bez pretinaca za umetanje slika. Neke od fotografija su bile crno - bijele, neke u boji, većina ih je sakupljena pri povratku i naizmjenično poredana u album. Gospođa je tako prelistavala album, pokazujući mi sve redom, ali birajući fotografije (Slikovni prilog 3.-7.) koje su njoj bile posebno drage, tako da će upravo te biti prikazane dalje u tekstu s odgovarajućim opisom. Svaka fotografija mijenjala je mimiku lica, na nekima

osmijeh je bivao sve veći, prepričavanje događaja bilo sve glasnije i zvučnije. Pa tako fotografija koja je izazvala najveću ekspresiju gospođe (Slikovni prilog 4.) svjedoči povratak sina nakon rata 1996. godine, koji se vratio iz Subotice gdje je radio i živio kod obiteljskih prijatelja tijekom rata. S druge strane pogled na pojedine fotografije pretvorio je njezin veliki osmijeh u ozbiljan izraz lica, popraćen tišinom i kratkim, šturim opisom, dok neke pak nisu izazvale nikakvu reakciju, i njih smo samo preskočile. Fotografije obiteljske kuće (Slikovni prilog 5.-7.) svjedoče fizičkoj transformaciji samog stambenog objekta, koji je od prvobitne gradnje, zatim djelomičnog rušenja i spaljivanja krova tijekom rata, doživio ponovnu obnovu i finaliziranje gradnje nakon rata.

Slikovni prilog 3. Fotografija prikazuje djecu i odrasle koji su se 1996. vratili na Pržice.

Autor fotografije je Dora Valčić. (02.05.2016.)

Slikovni prilog 4. Fotografija prikazuje uže članove obitelji i prijatelje koji su se skupili na slavlju povodom povratka sina bračnog para.

Autor fotografije je Dora Valčić. (02.05.2016.)

Slikovni prilog 5. Fotografija prikazuje obiteljsku kuću domaćina, u kojoj su živjeli prije rata, a koja na ovoj fotografiji nije do kraja završena.

Autor fotografije je Dora Valčić. (02.05.2016.)

Slikovni prilog 6. Fotografija prikazuje obiteljsku kuću tijekom rata (što se vidi s obzirom na godinu koja je kemijskom upisana), polu izgorjela, razozena, bez krova, prozora i vrata. Autor fotografije je Dora Valčić. (02.05.2016.)

Slikovni prilog 7. Fotografija prikazuje naslovnu stranu obiteljskog kalendara 2014 godine. Slika dakle prikazuje obnovljenju kuću, u kojoj moji domaćini žive i danas (2019). Autor fotografije je Dora Valčić. (02.05.2016.)

Dom ili kuća je sigurno mjesto, nečije životno djelo i simbol uspjeha obitelji. Za razliku od bračnog para koji je ostao u svom domu, većina mojih sugovornika je morala napustiti svoje domove tijekom rata, srećom većina ih se vratila u svoje obiteljske kuće ili stanove. Mnogi su domovi bili nepovratno uništeni pa je tako sami gubitak kuće i svega što ona predstavlja jedan je od glavnih motiva ispričanih iskustava (usp. *ibid* 1993: 234-235). Da bi sačuvali uspomene na obiteljski dom, mnogi još danas čuvaju predmete koje su uzeli sa sobom ili pak pronašli pri povratku i sačuvali. Poput gospođe mnogi sugovornici su sačuvali, ili pokušali sačuvati fotografije svojih kuća, drugih izrađenih ili porušenih objekata, obiteljskih članova, prijatelja, susjeda, te su mi ih često pokazali na vlastitu inicijativu. Nakon što smo razgovor priveli kraju gospođa se sjetila da mi nije donijela kako ju je ona nazvala *vreću za pokrivanje*. Otišla je da ju pronađe istovremeno pričajući s mužem koji joj je pokušavao objasniti gdje bi to moglo stajati. Nakon par minuta uspjeli su se zajedno sjetiti gdje se *vreća* nalazi. Žena se vratila s ogromnim komadom posteljine u zagrljaju i u trenutku kada ga je raširila suze su krenule niz njezino lice. Bila je to tuhica²⁶ (Slikovni prilog 8.) koja je bila trošnog izgleda, uredno oprana ali pola rasparana i na mjestima raščupana. Žena je zatim ponovo uredno složila pokrivač, obrisala suze za lica i rekla otprilike (diktafon je već bio isključen) da ne plače od tuge, već sreće što se vratila na svoje, i kad se sjeti svega što je bilo, nije joj lako, ali znajući da je doma, na svome, joj je lakše i tu je najsretnija.

Slikovni prilog 8. Fotografija prikazuje pokrivač koji je gospođa sačuvala. Autor fotografije je Dora Valčić. (02.05.2016.)

²⁶ pokrivač napunjen perjem; perina

Gospođa nije jedina koja je sačuvala određeni predmet iz ratnog razdoblja. Na području Vareša ima dostatan broj sakupljača koji su skupljali predmete koji su ostali iza rata i tijekom godina stvorili izvanredne unutarnje prostore. Neke od njih bi mogli nazvati kolekcionarima ostataka: predmeta koji su nekoć bili osobno cijenjeni, stvari ostavljene u kućama, selima i otvorenim poljima ili u neposrednoj blizini. Vidjevši utjecaj koji je ispušten materijalnim ostacima rata i način na koji su pojedini osobni predmeti prikupljeni, sačuvani u vlastitim obiteljskim kućama, a neki pak izloženi u pojedinim zbirkama može se zaključiti da materijalno okruženje može stvoriti afekt, i to upravo zato što je duboko upleteno u oblike ljudskog posredovanja (Navaro-Yashin 2012: 204). Pojedini sačuvani predmeti tako postaju simboli borbe, patnje, pobjede, ne samo u slučaju ove gospođe, njezine obitelji, ili drugih obitelji, nego i u slučaju mjesta, općine, regije, u konačnosti nacije (Plejić 1993: 235). Pa tako iako gospođa ne koristi pokrivač svaki dan za ono što je on u suštini namijenjen, kad ga ugleda promijeni raspoloženje i sjeti se svega što je prošla. Svakodnevna misao da se budi u vlastitoj obnovljenoj kući, koja je prije bila uništena i dugo vrijeme nenaseljena, i činjenica da njezina djeca poznaju samo taj dom i nisu vidjela niti jedan drugi prostor čini je sretnom i mirnom, što svatko koga ova domaćica ugosti može osjetiti. Novonastali afekt se tako može locirati upravo na sjecištu ljudskih bića i njihove materijalne okoline (Škrbić Alempijević et al. 2016: 68). Tako se gospođin odnos prema tuhici transformirao iz onog funkcionalnog u simbolički. Osim afekta koji pojedinac doživljava u društvenom kontekstu u odnosu na određeni predmet, ponekad intenzitet možemo doživjeti i u odnosu s drugom osobom ili grupom ljudi. Pa tako nakon što to smo pregledali album supružnici su se osvrnuli na razliku života prije i poslije rata opisujući međuljudske odnose u svojoj bližoj okolini, odnosno transformaciju obitelji i užeg kruga prijatelja. Iako je prisutna odvojenosti starijeg stanovništva od užih članova obitelji koji žive i rade vani, povratak obiteljskom domu i obnova zajedništva se ostvaruje tijekom povremenih posjeta ili boravka za vrijeme praznika. Ponegdje je prisutna nesloga ili netrpeljivost među susjedima i poznanicima koja danas proizlazi iz ljubomore koja nastaje zbog razlike u ekonomskom statusu ili želji za višom društvenom pozicijom. S druge strane odnosi između različitih nacionalnih i religijskih skupina koji su bili jaki prije rata održali su se upravo zbog osnovnih ljudskih vrijednosti i međusobnog poštivanja i u današnjoj svakodnevici Varešana.

4.2. Dvije gospođe

Osim teorije koja je naglasila značajke sakupljanja svjedočenja o ratu i traumi Jambrešić Kirin (1992) slijedi pristup koji, iako prepoznaje uobičajene jezične obrasce kojima izražavamo osjećaje, ističe da se u nekom trenutku ozljeda ili trauma mora shvatiti pojedinačno jer se bol, kao i drugi osjećaji, doživljava unutar tijela pojedinca. Za većinu pripovjedača - čije prepričavanje o najtežem životnom iskustvu određuje ne samo prošli, već i budući život nakon rata, zbog invaliditeta, zdravstvenih problema, mentalnog poremećaja, zbog gubitka članova obitelji – etnografski zapis njihovih moralnih i ideološko izazivajućih svjedočenja često je jedini način da svoje iskustvo prikažu izvan okvira svakodnevne komunikacije (Jambrešić Kirin 1992: 77). Upravo zato sam u ovom radu odlučila staviti naglasak na osobno iskustvo. Nakon što su nam žene iz udruge „Izvorno vareško“²⁷ pripremile „izvorni vareški doručak“ prilikom jednog od naših posjeta, ja i još jedna kolegica smo ostale razgovarati s našim domaćicama. Sjedeći tako za velikim stolom u prostoriji udruge, koja je bila poprilično hladna unatoč grijalicama koje su bile podešene na najjače, puna polica ispunjenih raznobojnim materijalima, koncima, uzorcima, gotovim, započetim i nedovršenim rukotvorinama, nakon što smo pomogle počistiti stol, skuhalo smo kavu i čaj te se udobno smjestile prebacivši kapute preko ramena, da se dodatno utoplamo. Bilo nas je nekoliko, razgovor je potrajao toliko da je par gospođa moralo otići po poslu, dok su druge čak došle u posjet ili kratko pozdraviti naše domaćice. Jedna po jedna započele su svoje priče nakon što smo im okvirno rekle što nas zanima. Bez mojih ili kolegičnih pitanja međusobno su slušale jedna drugu, bez mnoštvo upadica, strpljivo su čekale da svaka gospođa završi svoje misli, dođe na red i ispriča svoju priču. U prostoriji je bila tišina, bez glazbe u pozadini, bez gradskih zvukova, jedini zvuk je dolazio od zveketa šalice od tanjuriće nakon svakog gutljaja kave ili čaja koja je bivala sve hladnija. Slušajući jedna drugu prisjećale su se onih tužnih i sretnih trenutaka, izmjenjivale empatične poglede, probudile emocije jedne drugima:

- *Što plačeš Mila?*

- *žao joj*

- *a što?*

- *što je tako*

²⁷ Udruga djeluje u centru Vareša, a osnovana je s ciljem promicanja i očuvanja vareške baštine i tradicije.

- Jesam te to ja rasplakala?

- da

- neću više ni riječi govorit dok ne prestaneš...

Kako bi gospođi Mili dala vremena da se malo smiri gospođa Ana odlučila je uskočiti. Pričala je sigurno, pri pojedinim dijelovima povisila ton, nije se dala smesti, nastojala je biti kratka i precizna, da ostavi dovoljno vremena drugima. Dok je pričala pila je kavu i istovremeno se igrala s malim komadićem papira od omota kutije njezinih cigara. Za gospođu Anu Vareš je i danas bolna tema kako ona kaže, ne samo za one koji su tu odrasli, već i one koji su tu došli. Njezin odnos prema Varešu se transformirao upravo kroz rat. Anin suprug je porijeklom iz Vareša, a kada je rat počeo oni su živjeli i radili u Sarajevu, njezinom rodnom gradu. Zbog smrtnog slučaja u obitelji morali su doći u Vareš. Preselili su se tako na selo gdje je živjela suprugova majka, a oko njih većinom srpski narod. Ana nije voljela, niti je mogla zamisliti njezin život na selu te je nagovorila supruga da se vrate u Sarajevo. No na dan kada su se odlučili vratiti nastala je blokada i nitko više nije mogao ući ni izaći iz Vareša. Tako je Ana ostala živjeti sama sa svekrvom na selu, s drugim ženama, djecom i starijim stanovništvom jer su svi muškarci bili na linijama. Izlazak iz Vareša 1993. godine za nju je bio traumatičan trenutak, a višemjesečni boravak u Kiseljaku joj je ostao više u ružnom nego lijepom sjećanju. Po povratku se vraća sama jer njezina svekrva, zahvaljujući tome što ima djecu vani, odlazi u Austriju. Ana se vraća supругu na Daštansko gdje ostaje sve do 1997. godine. U to poslijeratno vrijeme mnogi su se iseljavali, poneki doseljavali, a njezin novi dom postali su Pržići, gdje je tada živjelo većinom hrvatsko stanovništvo. No Ana spominje da je tada bilo i muslimana koji su bili s njima i pomagali im. Danas Ana živi u Vareš Majdanu, jedna je od osnivačica udruge „Izvorno vareško“ i kad ju netko pita nedostaje li joj Sarajevo, ona odgovara potvrdno, ali nadodaje da je Vareš sada njezin dom. Vareš je tako od nepoznate lokacije postao mjesto privremenog boravka, prostor ispunjen ružnim i lijepim uspomnama, zatim mjesto obiteljske pripadnosti i u konačnosti nastavak života i novi dom.

Nekoliko trenutaka nakon gospođa Mila je započela svoju priču. Nije više plakala, bila je odlučna da ispriča što joj se dogodilo. Gledala je u šalicu ispred sebe, prvih par minuta ne skidajući pogled s nje, pričajući prvo tiho, pa zatim glasnije i opuštenije.

Moja priča je tužna, ja sam tužna pa možda, sve ovo, ali pokušati ću da vam ispričam šta se kod mene desilo. Moj sin je 93 god završavao srednju školu i gore na Zabrezju je bila vojna obuka jer predviđalo se da će rat, to je ratno vrijeme, i bio je dvadeset dana na obuci, i podigli su ih da idu djeca na Perun, a to je najvišoj brdo, i pošto se već počelo, ustalasalo se u Varešu, moj muž se dogovori sa roditeljima dječaka koji su bili na toj vojnoj obuci, a bačeni gore, da odu da djecu zamijene, jer šta su oni za 20 dana da nauče nešto kako se rukuje s oružjem, i moj muž ode gore i ovi pretpostavljeni u HVO- u puste djecu da dođu kući. Muž je ostao gore, uto se desio Stupni dol, i moj muž vrlo kratko bio gore, da bi se već ta ratnja dešavanj sva desila, i moj muž pogine, sin mi je došao u Vareš, ali je otišao na drugu liniju, već su, došle su maturice u Vareš i djeca su morala, nismo ih smjeli po kućama krit, nego su djeca išla na liniju. Ja nisam 2.11. to je bio dušni dan, nisam znala da mi je muž poginuo. Pao je već Perun i vojska je odozgo silazila, a mi smo 3.11. već su ovi vojnici znali šta se desilo, ja sam išla da tražim sina jer sum rekli da je negdje prema Vijaci gore, i da tražim muža, svi dolaze već, vidim nema njega, već su autobusi, već je evakuacija, već se oganizuje da se izlazi iz Vareša. I sretnem jednog maldića koji je bio s mojim mužem i kaže on meni teta Mila ništa se ne brini, kao moj muž se zvao Franjo, sišli su oni u Majdanu, sad će oni kao doći.... I mi smo, čekamo sve ne bi li mi muž došao tu na autobuskoj stanici gdje ljudi odlaze, muslimani idu prema Ponikvama, a mi smo tu pored općine čekamo, čekam nekoga, muža da dođe i on tu s nama. I zadni autobus čovjek me upozorava, Mila ulazi unutra, pala Ponikva, znate gdje je Ponikva, to je putem kada idete gore kroz tunel. Mi sjedamo u autobus, nema muža, nema mi ni sina, osim što sam čula da je negdje u Zvijezdi, a muž je kao bio sišao u Vareš majdan, da bi otišli gore na trideset, i onako nikakvi, niste vi uopće svjesni kud vi idete, šta, ne znate. Da bi došla gore na trideseti i ima nešto da se nešto dešava da se neko, znali su ovi roditelji čija su djeca isto bila gore, znali su oni šta se desilo, i vidjeli su kad je moj muž poginuo ali mi nisu htjeli da kažu. Da bi jedan kolega, ja ih gore tražim, pitam ljudi jel iko znate, međutim niko ti ništa neće da kaže. I dolazi mi jedan moj poznanik i on kaže meni, moja Mila primi moje saućešće, a ja onako, nemam ja pojma, ja gledam u njega, a ja vidim da čovjek se promijenio, kaže on meni pa zato što je Vareš pao, on se onako kao da se iskupi, i ništa ja sam otišla, a zaova moja, ona isto traži brata, traži mi sina. I sad vi tu ne znate, ulazite u neki autobus, kiša pada, snijeg pada, ta tetka stara, kćerku mi dole negdje na srpskom teritoriju imala kratku kosu, i jedan je vojnik mislio da je ona muškarac, izvodi je a ja nisam uopće svjesna da su nu izveli, kad je došla unutra kaže ona meni, mama kaže pa ti ništa ne reaguješ pa mene su izveli oće da me odvoje, ja pojma nemam, jer tu su ljudi mokri, tu je plač, tu djeca vrište, to je strašno, a vi još u takvoj nedoumici ne znate jel istina ili nije istina, i nakon tri dana provedena gore na toj kiši, snijegu, pod drvećem ložimo vatre, bilo je onih srpskih vojnika, čujete kako odvođe djecu, djeca vrište, jedna djevojčica odvođe joj oca, ona plače, ned a plače nego vrišti, šuma vrišti sva od njenog jauka. I dolazimo nakon tri dana kroz nekakvu šumu, kroz autobus držite se onako sa onu šipku gore a kiša vam sve unutra ulazi (pokazuje dižući ruke u zrak i namještajući rukave) i kad sam došla u jednu školu, gdje su nas što kaže istovarili, skinula kaput jer je totalno moker, mislim nemate šta drugo obuć jer jedanaesti mjesec je, i u toj školi to dolaze ovi naši iz HVO-a. I sad ja pitam da li netko zna nešto, pa jedni govore za moga muža, jedni govore da je zarobljen, da je u Tuzli, ili su lagali ili pojma nisu imali, uglavnom nakon nekoliko dana saznam da mi je muž poginuo, ahhh i tu smo se u toj školi zadržali, bilo nas je negdje petstosedamdeset, u školi na Gromiljaku i onda znate onda te familija, neko ipak tu bio od vaših pa dođe, pa va, nešto kaže, pa možda nije istina pa ovo pa ono, da vam to nedužim, da bi ja saznala da je moj muž zaista poginuo

na Perunu i dovlučili su mrtve u Kiseljak da idete tamo u vojarnu da poznate tamo da je to, ja smo i moja zaova, i moja kćerka išli da gldamo mrtve ljude, možete misliti na šta to sve liči, tražili smo ga, ah...da bi ja njega, ovaj nakon šesnaest mjeseci našla i to pod tuđim imenom sahranjen u Fojnici, zamjenjen za jednoga drugoga čovjeka i nakon toga kako smo saznali jedan nam je vojnik rekao da bi to mogla bit jedna sudinica koja je bila na uviđaj, da bi to mogao biti moj muž, i onda sam ja tražila ekshumaciju tako da smo stvarno utvrdili, vidjela sam ja u čemu je otišao, kakvu je odjeću imao na sebi, da bi se ustanovilo da je to zaista moj muž. I ja i moj sin odlazimo tamo na to groblje, a to je policija, sudski vještaci i zaista otkopavaju to, taj grob, a supruga od tog čovjek je sahranila misleći da je to njen muž, i sad ona meni neda da se to kopa radi toga što ona misli da je to njen muž i nje sin je tu. I sad možete mislit, nas dvoje ovamo, njih dvoje tamo. I kad se to sve uradilo, zaista je bio moj muž (u ovom trenutku gospođu ponovno uhvati plač, ali ona brzo suspregne suze i nastavi dalje da završi do kraja) i vojska naša, bili su ovi iz HVO-a pripremili sanduk, da ga prenesemo u Vareš, onda je trebala potvrda trebalo ono trebalo ovo (govori glasnije, iskazujući tadašnju frustraciju cijelim procesom) da bi ga mi sahranili nakon šesnaest mjeseci, imali smo svoju grobnicu ovdje u Varešu, dopustili su nam al prvo su nam branili da ga prenesemo, jer su većina ovih koji su, čiji su ljesovi koji su znali već sahranjeni bili u Kiseljaku, nisu ovdje u Varešu. A ja sam ostala sa svojom kćerkom, sahranili su ga, a u međuvremenu moja se zaova vratila u Vareš jer je u našoj kući, to su one dvije kuće gore u Varešu s drvenim mostom, one dvije žute kuće 38, što piše 38 godina, te naše kuće su inače i u onom ratu vojska je bila u njima zato što su velike kuće i takav im položaj odgovarao vojski jer su uvučene tamo. Tu je bila vojska, zaova s vratila nije se imala gdje vratiti, nego smo imali na Stricu tu vikendicu i onda je ona ostala gore i u to vrijeme je ona tražila brata da bi to saznali, da je u Kiseljaku i da je tamo sahranjen. Ja sam ostala u Kisljaku, u međuvremenu sam se zaposlila, ja sam radila ovdje u Varešu u zavodu za zdravstveno osiguranje, kćerka mi je išla tada u srednju školu u Sarajevo, likovnu, jednu godinu je pauzirala pošto nam se to izdešavalo živjeli smo u školi, možete misliti, život nikakav, i ona je malo počela raditi u jednom kafiću, eto da bi nam malo lakše bilo i haaah i ja se zaposlila u našoj općini vodila sam to zdravstveno osiguranje i tamo sam živjela osam godina u toj školi, u međuvremenu, kćerka se upozna sa momkom jednim iz Kiseljaka, i zabavljala se s njim (na gospođinom licu pojavio se veliki osmjeh od uha do uha). I tako ja radila osam godina i živjela u toj školi. A kćerka da vam jedan događaj ispričam hahaha šetale smo jedan dan kroz naselje, nemate nikakvog zanimanja, dosadno vam je, šta ćete drugo, tako niz ulicu i sad ima jedna kuća. I ja kažem svojoj kćerki šta misliš da pitamo ovdje nekoga bil nas netko primio da stanujemo tu. Maaa nećemo pitati. U tu kuću se moja kćerka udala.

Gospođa me u tom trenutku pogledala ravno u oči i prasnula u smijeh a s njom i sve ostale. Na to će joj druga gospođa- *a nisi spomenula da je crtala* – na to su se sve nasmijale još i jače. Atmosfera se time promijenila, nije više bilo toliko ni hladno, prostorija se uspjela zagrijati, prevlada su sretna lica, do kraja više nije bilo suza. U ovom slučaju ova mala skupina žena se u samo nekoliko sati upoznala s različitim i možda njima dosad nepoznatim iskustvima. Pošto afekti mogu proizaći iz neke prošle pojave ili događaja kao što je to rat u Varešu, ovako evocirana i zapisana ispričana individualna iskustva postala su vidljiva i „upisana“ u dio

poslijeratne vareške realnosti. Prisjećanje tjelesnog i kognitivnog doživljaja ratnih događaja, koji slučajnom prolazniku, ili meni kao istraživačici, nisu materijalne ni otjelovljene prirode te izmjenjivanje ratnih iskustva u konačnosti je rezultiralo afektom. Tako smo, u sada toploj prostoriji, ostale sjedeći i družeći se, odjednom je došlo vrijeme ručka i morale smo se pozdraviti. Gospođe su nas ljubazno ispratile i pozdravile, mi smo im se zahvalile na svemu. Izašle smo vani, sunce je izašlo, ali svježiji zrak grizao mi je nos, hladnoća mi se opet uvukla pod kožu, sjetila sam se gospođe Mile i njezinog mokrog kaputa.

Tematika rata i prisjećanje svega što su prošli ima određenu težinu za ove žene, ali i moje druge sugovornike, koji i nakon više od dvadeset godina osjećaju direktne ili indirektne posljedice rata. Smatram da je potrebno naglasiti da prilikom vođenja intervjua nije došlo do nekih većih ekscesa niti u bilo kojem trenutku osjetila nesigurno ili napadnuto, iako sam se bavila osobnom i mnogima teškom temom. Naravno ima onih koji nisu voljni ispričati svoju sudbinu ili će pristati na razgovor pod određenim uvjetima, njihovim uvjetima, koje kao takve treba poštivati, ali će pritom isto izraziti svoj stav prema određenoj pojavi. Znanstvena literatura tvrdi da je "pričanje priča" istodobni proces oblikovanja i iskazivanja identiteta. Većina Varešana ipak želi podijeliti svoje iskustvo s drugima, s jedne strane to odražava psihološku potrebu ljudi da se suoče sami sa sobom, ali i potrebu da pokažu svoj identitet i predstave se drugima, pojedincima izvana, to jest njihovom novom okruženju čiji sam predstavnik u tom kontekstu bila ja (usp. Plejić 1993: 239). Identiteti ovih žena obilježeni su pojedinačnim ratnim iskustvima, ali i međusobno ostvarenim prijateljskim odnosima koji ne isključuju različite religijske i nacionalne pripadnosti. Unatoč ratnim iskustvima koja su puna traumatični doživljaja, straha i nesigurnosti, izmještenosti i borbe za životom one ne koriste nacionalne etikete u neprijateljskom i negativnom kontekstu, kao što je to bilo za vrijeme rata. Uz mlađe generacije, ova mala skupina žena je još jedan dokaz da ono „skupa“ iz uvodnog dijela nije prisutno samo u mentalitetu Varešana nego i u njihovoj svakodnevnici.

4.3. Prošlost u sadašnjosti

Krenula bi prvo od materijalnih stvari i svih onih tragova rata koji su vidljivi ljudskim okom. Opisujući u uvodnom dijelu svoj doživljaj prostora Vareša, provodeći vrijeme u određenim prostorima i okolinama, što urbanim, što ruralnim, iz dana u dan, bio je prisutan osjećaj jakosti i snage koji je govorio kroz pojedine ruševine, svaki je komad ruševina izgledao nečuveno i strašno ne zbog same estetike, već zbog poimanja da nakon dvadeset i nešto godina pojedine ruševine usprkos klimatskim i infrastrukturnim promjenama stoje netaknute. Pojedini

napušteni prostori, razbijeni zidovi obiteljskih kuća, olupine starih garaža, tragovi metaka ili granata po ulicama grada i fasada stambenih zgrada kao da su zanijemili, zadržavajući valove emocija unutar njih, spremni da eksplodiraju ako ih se dotakne. Svojim opstajanjem u prostoru prkose bliskim novogradnjama, obnovljenim fasadama i betoniranim i uređenim cestama i ulicama grada. Takvi prostori imali su vlastitu energiju koja je utjecala na moj doživljaj Vareša jer sam hodajući ulicama svako malo bila nanovo iznenađena i zbunjena pitajući se je li vrijeme ovdje zaista stalo ili je to sve samo u mojoj glavi? Ovakvi tragovi u prostoru mogu se usporediti s otvorenom ranom pa se otvara pitanje kako to sadašnje stanovništvo doživljava, ako uopće osjećaju nekakvu energiju? U konačnosti dolazim prvo do propitkivanja same sebe; Je li to što sam osjetila bio odraz moje subjektivnosti, vlastitih projekcija na uništenom ili izgrađenom okolišu, vlastitih konstrukcija. S vremenom saznajem da to ne mora biti ni jedno ni drugo. Niti ja niti moji sugovornici ne pronalaze energiju ni u ruševinama ni u ljudima. Određeni odnos između ljudi i ostataka, bili oni materijalni ili nematerijalni, i kako se taj odnos promijenilo tijekom vremena je upravo ono što nastojim problematizirati (usp. Navaro-Yashin 2012: 129-133). Ratna iskustva svjedoče višestrukoj transformaciji obiteljskih odnosa i obiteljskog doma kao posljedica ratnih događanja. Ona su puna primjera koji pokazuju promjenu odnosa među pojedincima, obitelji i prijatelja, ali i između osoba i njihovog materijalnog okruženja, kao što je to u slučaju bračnog para ili mnogobrojnih zbirki na području Vareša.

Osim što se afekt može uočiti u materijalnoj domeni može se pronaći i u nematerijalnoj. Prema Marianne Hirsch (2018: 104) upitno je upravo „skrbništvo“ traumatične osobne i generacijske prošlosti s kojom neki od nas imaju „živu vezu“²⁸ i koja te prošlosti pretvara u povijest. Navedeni narativi rata, povratka i poslijeratne svakodnevice mojih sugovornika održavaju vezu između prošlosti i sadašnjosti, a u određenim trenucima su praćena osjećajem nesigurnosti ili neskladnosti, koji kao da je ostatak nekadašnjeg snažno prevladavajućeg straha u ratnoj svakodnevici. Strah je jedna od najvažnijih i najsnažnijih emocija, prema Povrzanović (1992: 66) on može pridonijeti potvrdi već prihvaćenih ili učestalo nametnutih obvezujućih vrijednosti i normi. Važno je obratiti pozornost ne samo na osobni, obiteljski ili generacijski osjećaj vlasništva i zaštitništva, već i razvijajuću teorijsku raspravu o djelovanju traume, pamćenja i međugeneracijskim načinima prijenosa (Hirsch 2018: 104). Pri pokušaju obuhvaćanja narativa o ratu, povratku i poslijeratnoj svakodnevici koje sami sugovornici koriste u razgovoru o svakodnevnom životu dolazim do pojma postmemorije, kao jednog od elemenata

²⁸ Misli se na osobe koje su još žive, a svjedoci su određenih povijesnih događaja.

koji također pridonosi nastanku afekta. Hirsch (2018) postmemoriju doživljava kao strukturu unutargeneracijskog i transgeneracijskog prijenosa traumatičnog znanja i iskustva. Pomoću postmemorije opisuje odnos druge generacije prema snažnim, često traumatičnim iskustvima koja su prethodila njihovom rođenju, ali koja su im prenesena tako duboko da izgledaju kao da su samostalno formirane uspomene i sjećanja, druge, ponekad i treće, generacije (Hirsch 2018: 103). Hoffman (2004: 25, prema Hirsch) piše kako povezanost postmemorije s prošlošću zapravo nije posredovana prisjećanjem, već maštovitim ulaganjima, projekcijama i stvaranjem. Odrastati s takvim nadmoćnim naslijeđenim uspomnama, kojima dominiraju narativi koji su prethodili nečijem rođenju ili svijesti, znači riskirati izmjenu vlastitih priče i iskustava, čak i svojedobnu evakuaciju priča prethodne generacije (Hoffman 2004: 25, prema Hirsch). Učestala repeticija i prijenos pojedinačnih ratnih iskustava, uspomena i priča rezultirali su "pripitomljenosti" i "običnosti" odnosno izmjeni mnogih ratnih narativa. U razgovoru s mlađim generacijama u Varešu, generacijama postmemorije, od kojih su neki rođeni tijekom rata, neki su bili predškolske uzrasti kad je rat počeo, jasno je vidljivo kako ratni narativi pripadaju njihovim roditeljima, rodbini, obiteljskim prijateljima, susjedima, a često ih koriste kao argumetaciju u izražavanju svojih stavova i mišljenja. Svi stariji stanovnici Vareš prije rata opisuju kao prostor na kojem su živjele tri različite etničke skupine koje su se međusobno susretale, dodirivale i ispreplitale na svim područjima svakodnevnog života bez ikakvih problema ili sukoba. Onda je došao rat koji je sve uništio i zauvijek promijenio njihove živote, svoje narative ratnih iskustava neki su pojedinci podijelili unutar svoje zajednice, generacije, obitelji, a neki pojedinci nisu. Potrebno je spomenuti kako sami proces prepričavanja ratnih iskustava često započinje tek nakon dužeg vremenskog razdoblja zbog ponovne asimilacije i povratka mirnom načinu života, bez konstantnog straha, trauma, fizičkog i psihičkog nasilja. Samim vremenskim odmakom ti isti ratni narativi prilikom svakog novog prijenosa poprimaju nove oblike, neki elementi se izbacuju ili nadodaju, dolazi do promjene sadržaja, a time i značenja. Pa tako prilikom prijenosa vlastitih ratnih iskustva u Varešu mnogi sugovornici ističu kako su oni svoju djecu odgojili da ne mrze nikoga i da se druže sa svima bez ikakvog oklijevanja, bez nacionalne ili vjerske diskriminacije. Dokaz tome su manje i veće grupe prijatelja i poznanika mlađih generacija u Varešu, koji svakodnevno zajedno provode svoje vrijeme.

Pri obuhvaćanja ratnih narativa, sjećanja i osjećaja koji rezultiraju nastankom afekta prema materijalom i nematerijalnom svijetu Varešana, a koje sam dosad prikazala na pojedinačnim primjerima, pitanje samog identiteta je to koje se uvijek nanovo pojavljuje. Rat je važna

prekretnica i povijesni događaj koji dobiva specifično značenje zahvaljujući svojoj moći uspostavljanja i jačanja svijesti o identitetu zajednice, pretpostavljajući njezin narativni identitet, kao i identitet svojih članova (Prica i Povrzanović 1992:96). Prilikom obuhvaćanja Vareškog identiteta često sam se usmjerila na vlastite doživljaje ovog kraja. Jesam li ja kao antropolog ta koja je indirektno ili direktno potaknula određeno promišljanje mojih sugovornika? Jedno od pitanja koje se uvijek iznova ponavljalo je tko su uopće "pravi" Varešani? Iz navedene građe je vidljivo da se Varešani identificiraju kao pripadnici različitih etničkih skupina. Iako se stanovništvo Vareša sastoji od više etničkih skupina, oni su svakodnevnoj interakciji, te surađuju na privatnim i poslovnim planovima. U provedenim razgovorima sa stanovnicima iz grada može se osim nacionalnih i vjerskih razlika uočiti i razlika "mi i oni" *mi* iz grada i *oni* sa sela.²⁹ Identitet Vareša prema tome je kolektivan, što zbog svog geografskog područja, koje se dijeli na ono ruralno i urbano, a zatim i ostalih kulturnih odrednica. Teško je reći je li ovaj kolektivni identitet multietnički ili je samo etnički mješovit, no na njega svakako utječu elementi svih etničkih grupa koje žive na ovom prostoru, te ih je bitno zahvatiti u interpretaciji. Pitanje pripadnosti individualnoj zajednici je povezano s pripadnosti kolektivu – na koji način se pojedinci jedne etničke skupine uklapaju u cjelokupno društvo, obzirom na njihove interakcije i dijeljenje svakodnevice s drugim etničkim grupama. Oni dijele zajedničku prošlost, zajednička sjećanja mirnog i manje mirnog suživota, ratnog i poslijeratnog razdoblja, te se njihov identitet nužno konstruira u odnosu na onaj drugi, a oba zajedno čine identitet Varešana kao specifične kombinacije međusobnih odnosa, kultura i vrijednosti. Različiti ratni narativi neizostavan su dio različitih narativa identiteta mlađih i starijih generacija Varešana. Tako etničke skupine na području Vareša možemo opisati kao "afektivne zajednice" jer njihov temelj počiva na afektivnoj privrženosti njihovih članova određenom setu zajedničkih pravila, istina i vrijednosti te na afektivnom udaljavanju od onih drugih (Ahmed 2004: 119). Kao što su mladi Varešani naglasili, ponekad „zna biti napeto“ kada razgovaraju o događajima iz prošlosti koji su vezani uz radnje pripadnika njihovih etničkih

²⁹ Pa tako jedan sugovornik kaže: *...način života u gradu je jedan, drugi je na selu...pa ima ih dosta koji su sišli sa sela, a ovo baš ono koji su rođeni u gradu ima njih ih dosta, recimo moja generacija, ima iz moje generacije naročito Bošnjaka, ali svi su Varešani oni koji žive u gradu.....Ako moram priznati omladina iz grada ne voli baš omalđinu sa sela, jer ima tu malo razlike i u ponašanju i u svemu, malo je smiješno haha..evo prvenstveno kako se u kafću ponašaju kad dođu, on izađe jednom u sedmici i njem je to sve zanimljivo i on je sav znaš, daj mi što više da popijem i onda i belaj napravi. Dok mi u gradu, šta nama vani može biti zabavnije, mi smo svaki dan tu, nama dobro, znamo i mi otići na igranke na selo,ali ne često...Sudeći po ovome "pravi" Varešani su samo oni koji obitavaju u gradu te su također rođeni u gradu, što bi značilo da je prostorna odrednica jednako važna za identitet Varšana, pa čak ponekad nadilazi i etničku pripadnost: *...ma ja sam Varešanin prvo pa onda kad me netko pita Hrvat, tu sam rođen, odrasto u gradu, nije za mene selo, mislim mogu ja ić, ali ja sam ovdje doma..**

grupa, pa tako brzo promjene temu razgovora u kojem znaju da se nikada neće složiti. Značenje određenih prepričanih ratnih narativa često se tumači i u kontekstu novih okolnosti tako da one „narušavaju“ sliku socijalističkog razdoblja kao razdoblja pravednog društva socijalne i etničke jednakosti (Jambrešić Kirin 1992: 69). Prema lokalnom znanju i povijesti, ljudi određuju svoje vlastito razumijevanje skrivenog mehanizma dominacije duž etničkih linija. Kao primjer nejednakosti ljudi se često pozivaju na etničke i stranačke kriterije biranja predstavnika u lokalnim samoupravama i upravljanju (Jambrešić Kirin 1992: 69). Političke stranke, općina i izbori načelnika također se provlače kroz mnoge razgovore s Varešanima, pri čemu se često spominju ratni narativi, posebice kada se radi o pronalasku posla ili pokretanju i financiranju pojedinih objekata ili projekata. Vareš nije podijeljen grad, ovdje se svi se međusobno pozdravljaju na ulici, družu, rade, obilaze kafiće i tržnicu, ali ipak u pojedinim situacijama zna doći do razilaženja i podjele mišljenja. Određena intenzivnost se pojavljuje u trenucima između „skupa“ i „zna biti napeto“ iz etnološke vinjete u uvodu ovoga rada. Kada takve situacije dosegnu svoj vrhunac tada na snagu nastupa humor. Humor tako dobiva afektivnu stranu koji djeluje kao medijator između onog što se dogodilo i što bi se moglo dalje dogoditi, početka prepirka i narušavanja društvenih veza, postaje obrambeni mehanizam svakoj od tri različite nacionalne i religijske skupine, koji smiruje ili mijenja određene trenutke napetosti. Upravo u ovakvim trenucima dolazi do afekta, on se oblikuje u odnosu naspram drugog bića i unutar interakcija skupine ljudi (Škrbić Alempijević et al. 2016: 65).

5. ZAKLJUČAK

Kada je započelo istraživanje Vareša nije mi ni na kraj pameti bilo da bi se mogla baviti s ratnom tematikom. Pojam rata i sve što uz njega dolazi za mene je bio kako Bourdain piše bakina purica. Nisam je voljela, bila je pregorka i teška za prožvakati. Ali nakon što sam posjetila bakinu kuću u Varešu i po prvi put "probala" bakinu puricu, željela sam još. Sada pri kraju ovog putovanja želim reći Hvala svim bakama Vareša. "Kušana" iskustva rata, povratka i poslijeratne svakodnevice Varešana nije bilo lako "progutati".

Vareš je u prošlosti bio industrijski razvijen grad, koji je nakon rata ostao uništen i napušten. Predratna, ratna i poslijeratna svakodnevica Varešana obilježena je susretima s nepoznatim lokacijama i prostorima, ratnim traumama, razmještenim obiteljskim vezama, borbom za preživljavanjem i željom za povratkom obiteljskom domu i mirnom životu. Rat je nanio mnogo štete stanovnicima Vareša, što materijalne, što emotivne, no unatoč svemu tome život na ovom području se nastavio. Povratak, obnova i izgradnja domova potrajala je nekoliko godina čemu svjedoče zabilježeni ratni narativi. Ne smiju se zaboraviti ni oni prešućeni ili zaboravljeni, ne samo od mojih sugovornika, nego i drugih, koji nikad nisu, a možda ni neće imati priliku podijeliti svoje priče. Nakon duljeg razdoblja traume, šutnje i tišine, granice komunikacije se pomiču, ljudi otvorenije govore o svojim iskustvima, onim dobrim i lošim. S vremenom dolazi do prijenosa i preoblikovanja ratnih narativa unutar i između starijih i mlađih generacija u Varešu, koji s vremenom postaju normalizirani i oslobođeni jakih ekspresija i emocija.

Odnos ljudi i materijalnih ostataka rata, odnosno sačuvanih osobnih predmeta, transformirao se iz onog funkcionalnog prije rata u simbolički nakon rata. Vidjevši utjecaj i način na koji su pojedini predmeti prikupljeni i sačuvani u obiteljskim kućama ili izloženi u pojedinim zbirkama može se zaključiti da materijalno okruženje proizvodi afekt, koji se može locirati na sjecištu ljudskih bića i njihove materijalne okoline. Osim materijalnih predmeta, sjećanja na razdvojenost i gubitak obiteljskog člana, prijatelja ili poznanika u ratu, ispričana ratna iskustva i buđenje emocija, sve su to čimbenici s kojima ljudi također ostvaruju relacije. Te relacije rezultiraju nastankom afekta, čiji čimbenici nisu nužno materijalne prirode, niti moraju biti vidljivi, niti ljudima dohvatljivi drugim osjetilima, ne trebaju niti biti dijelom naše sadašnje realnosti (ibid. 2016: 68). Afekti su često nevidljivi, ne može ih se u potpunosti obuhvatiti jer proizlaze iz prošlih događaja, kao što je rat, koji nisu dio vareške sadašnjosti, i koje slučajni prolaznik ne može uočiti. Uz pomoć gustog opisa okolnosti u kojima su ispričani ratni narativi nastojala sam približiti afektivnu dimenziju svakodnevice Vareša. Sve

intenzivnosti, napetosti i odnosi koji se stvaraju u prostoriji, uzbuđenje i narativiziranje tog uzbuđenja, kohezija koja se stvara među okupljenima otvara mogućnost sasvim drukčijeg, bitno slojevitijeg i kompleksnijeg, viđenja neke situacije. Afekt se ne svodi na fiziološku, biološku niti na psihološku reakciju pojedinca na njegovu okolinu; kakve će relacije pojedinac ostvariti s drugim akterima i čimbenicima te kakva će intenzivnost iz te relacije proizaći, ovisi o konkretnom političkom, ekonomskom, društvenom kontekstu te interakcije. Isto tako, afekt, ostvaren na razini pojedinca, itekako ovisi o kolektivnim, grupnim predodžbama i stajalištima te o društvenim strategijama i mehanizmima koji uređuju odnose među različitim akterima i čimbenicima (ibid. 2016: 70).

Suživot tri naroda s tri religije u Varešu mirno se odvija i dan danas kao što je to prema pričama bilo i prije rata. Došlo je do nekolicine promjena u međuljudskim odnosima koje nisu velike ni drastične, te ih slučajni prolaznik ne može primjetiti. Ovaj prostor se upravo po tome razlikuje od drugih krajeva Bosne i Hercegovine i na neki način iskače iz okvira. No međusobno poštivanje i ponovna uspostava prijateljskih odnosa i gradnja novih popraćena je određenom dozom intenzivnosti. Nemoguće je pobjeći od onog osjećaja - nije sve bajno – teško je to opisati. Vidljiv je u pogledima, stišanim tonovima, šaputanju, usputnim komentarima, šalama, izbjegavanju nekih tema, gestama i pozdravima. Ima utjecaj odnosno afekt, intenzitet koji postaje i ostaje, svjesno ili nesvjesno, dio vareške svakodnevice. Javlja se u trenucima između kognitivnih i tjelesnih spoznanja, dolazi od nečeg materijalnog ili vlastite projekcije svijeta, ne samo mene kao antropologa nego i mojih sugovornika. Interpretirana iskustva rata, povratka i poslijeratne svakodnevice, ponajviše ona vezana uz dom i obitelj, postaju dio višeslojnog afekta. U kontekstu Vareša afekt se otkriva i konstruira upravo u relaciji mojih sugovornika naspram njihovoj prošlosti, ratnim iskustvima, uspomenu, sačuvanim predmetima, ali i sadašnjosti, svakodnevnih problema s kojima se suočavaju u svom životu i pri obuhvaćanju svojih pojedinačnih, nacionalno i religijsko različitih identiteta.

6. LITERATURA

Ahmed, Sara. 2004. *The Cultural Politics of Emotion*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Bugarin, Velimir. 2016. „Svakidašnjica u ratnom okruženju“ u: *Novi Travnik između utopije i nostalgije*. Ur. Katić. Mario; Bugarin Velimir str. 39-89. Zadar: Sveučilište u Zadru; Udruga „Baština“ Novi Travnik; HDK „Napredak“ Sarajevo.

Bugarin, Velimir. 2017. *Druga strana rata: Sjećanje na ratnu svakodnevicu u Lašvanskoj dolini*. Novi Travnik; Udruga Stari grad „Kaštel“.

Gligorević, Ljubica. 1992. „Nažalost, to nije bio samo ružan san. Moj doživljaj rata“, u: *Etnološka tribina : Godišnjak Hrvatskog etnološkog društva*, Vol. 22 No. 15.

Hirsch, Marianne. 2008. „The Generation of Postmemory“, u *Poetics Today*. 29 (1): 103-128.

Jambrešić Kirin, Renata, Povrzanović, Maja ur. 1996. *War, Exile, Everyday Life: Cultural Perspectives*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.

Kaloper, Josip. 2016. *Prekinuta mladost: antropološka interpretacija narativa iskustva mentalne bolesti*. Diplomski rad. Zadar: Sveučilište u Zadru.

Lutz, Catherine. White, Geoffrey M. 1986. „The Anthropology of Emotions“, u: *Annual Review of Anthropology*, Vol. 15. 405-436.

Mlivončić, Ivica. 1998. *Zločin s pečatom : genocid i ratni zločini muslimansko-bošnjačkih snaga nad Hrvatima BiH 1992.-1994*. Mostar: Centar za prikupljanje dokumentacije i obradu podataka o Domovinskom ratu.

Navaro-Yashin, Yael. 2012. *The Make-Believe Space: Affective Geography in a Postwar Polity*. London: Duke University Press.

Plejić, Irena 1992 „Sve što smo imali, sve što smo bili, svelo se na uspomene. Osobne pripovijesti i pisma prognanika iz istočne Slavonije. *Etnološka tribina : Godišnjak Hrvatskog etnološkog društva*, Vol. 22 No. 15.

Plejić, Irena. Koruga, Gordana. 1992. „Uloga istraživača - komunikološka zapažanja pri istraživanju osobnih pripovijesti ratnih prognanika“, u: *Etnološka tribina : Godišnjak Hrvatskog etnološkog društva*, Vol. 22 No. 15.

Potkonjak, Sanja. 2014. *Teren za etnologe početnike*. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo.

Povrzanović, Maja. 1992. „Etnologija rata – pisanje bez suza?“, u: *Etnološka tribina* 15, 1992: 61– 80.

Povrzanović, Maja. 1997. „Identities in war: Embodiments of violence and places of belonging“, *Ethnologia Europaea*, 27, 153-162.

Povrzanović Frykman, Maja. 2003. *The War and after. On War-Related Anthropological Research in Croatia and Bosnia-Herzegovina*“, u: *Etnološka tribina* 26, str. 55-74.

Povrzanović, Maja and Renata Jambrešić Kirin (1996): „Negotiating identities? The voices of refugees between experience and representation“, u: *War, exile, everyday life: Cultural perspectives*. Ur. Renata Jambrešić Kirin, Maja Povrzanović, str. 3-19. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.

Prica, Ines. Čale-Feldman, Lada. Senjković-Svrčić, Reana, ur. 1993. *Fear, Death and Resistance, An ethnography of war, Croatia 1991-1992*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.

Rihtman-Auguštin Dunja i Muraj Alexandra. 1998. „Prvih pedeset godina etnološke misli u institutu“, u *Narodna umjetnost* 35/2, str. 103-124. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.

Škrbić Alempijević, Nevena. Sanja Potkonjak. Tihana Rubić. 2016. *Misliti etnografski. Kvalitativni pristupi i metode u etnologiji i kulturnoj antropologiji*. Zagreb. HED biblioteka. FF press.

Turner, Victor W. Bruner, Edward M, ur. 1989. *The Anthropology of Experience*. Illinois: University of Illinois Press.

Žuljić, Mijo. Kraj 19.st. Rukopis o narodnom životu i običajima vareškog kraja. Neobjavljen, pohranjen u HAZU.

Elektronički izvori:

1. Federalni zavod za statistiku. URL: <http://fzs.ba/index.php/popis-stanovnistva/popis-stanovnistva-2013/konacni-rezultati-popisa> (24. svibnja 2019.)
2. Hrvatski jezični portal. URL: <http://hjp.znanje.hr/index.php?show=s>
3. Kujundžija, Tomislav. 14.01.2017. Kako žive Hrvati u Varešu – gradu koji je nekada bio snažno industrijsko središte, a danas odumire. <https://narod.hr/svijet/zive-hrvati-varesu-gradu-nekada-snazno-industrijsko-srediste-a-danas-odumire> (24. svibnja 2019.)
4. Mulić-Softić, Snježana. 17.04.2015. Vareš- slomljeni grad. Al Jazeera Balkans URL: <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/vares-slomljeni-grad> (24. svibnja 2019.)
5. Razglednica iz Vareša: Grad koji je uspio sačuvati zajednički život. 22.03.2016. <https://visoko.co.ba/razglednica-iz-varesa-grad-koji-je-usprio-sacuvati-zajednicki-zivot/> (24. svibnja 2019.)
6. Šimić, Nikola. 23.6.2010. Proljeće u Borovici. Župa Borovica. Zavičajna zajednica Borovčana. URL: http://www.borovica.net/detalji_novosti.aspx?id_novosti=112 (24. svibnja 2019.)
7. Tragedija i egzodus Vareških Hrvata. 04.11.2018. URL: <https://kamenjar.com/tragedija-i-egzodus-vareskih-hrvata/> (24. listopada 2019.)